rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

AMSTERDAM 1918-1968
HET JAAR VAN DE MENSENRECHTEN
PROF. DR. E. SCHILLEBEECKX
DE HUXLEYS
HET LAATSTE BOEK VAN JAN ROMEIN
DE HUMANIST EN ZIJN HONDJE

DEC. 1968 - nr 4
15e JAARGANG

rekenschap

„Humanism has always emerged as a reaction to a threat to mankind: in the Renaissance, to the threat of religious fanaticism; in the Enlightenment, to extreme nationalism and the enslavement of man by the machine and economic interests. The revival of Humanism today is a new reaction to this latter threat in a more intensified form — the fear that man may become the slave of things, the prisoner of circumstances he himself has created — and the wholly new threat to mankind's physical existence posed by nuclear weapons."

Erich Fromm

INHOUD

—	Amsterdam 1918-1968	**158**
M. Knap	Den verjaardag van de schone slaapster	**166**
W. van Dooren	Openbaring, ervaring en begrip	**173**
H. J. Blackham	De Huxleys	**178**
H. Bonger	Op het breukvlak van twee eeuwen	**185**
J. Reddingius	De humanist en zijn hondje	**191**
P. Krug	Bevolkingsproblematiek in Latijns-Amerika	**206**
P. Spigt	Notities van een lezer	**208**

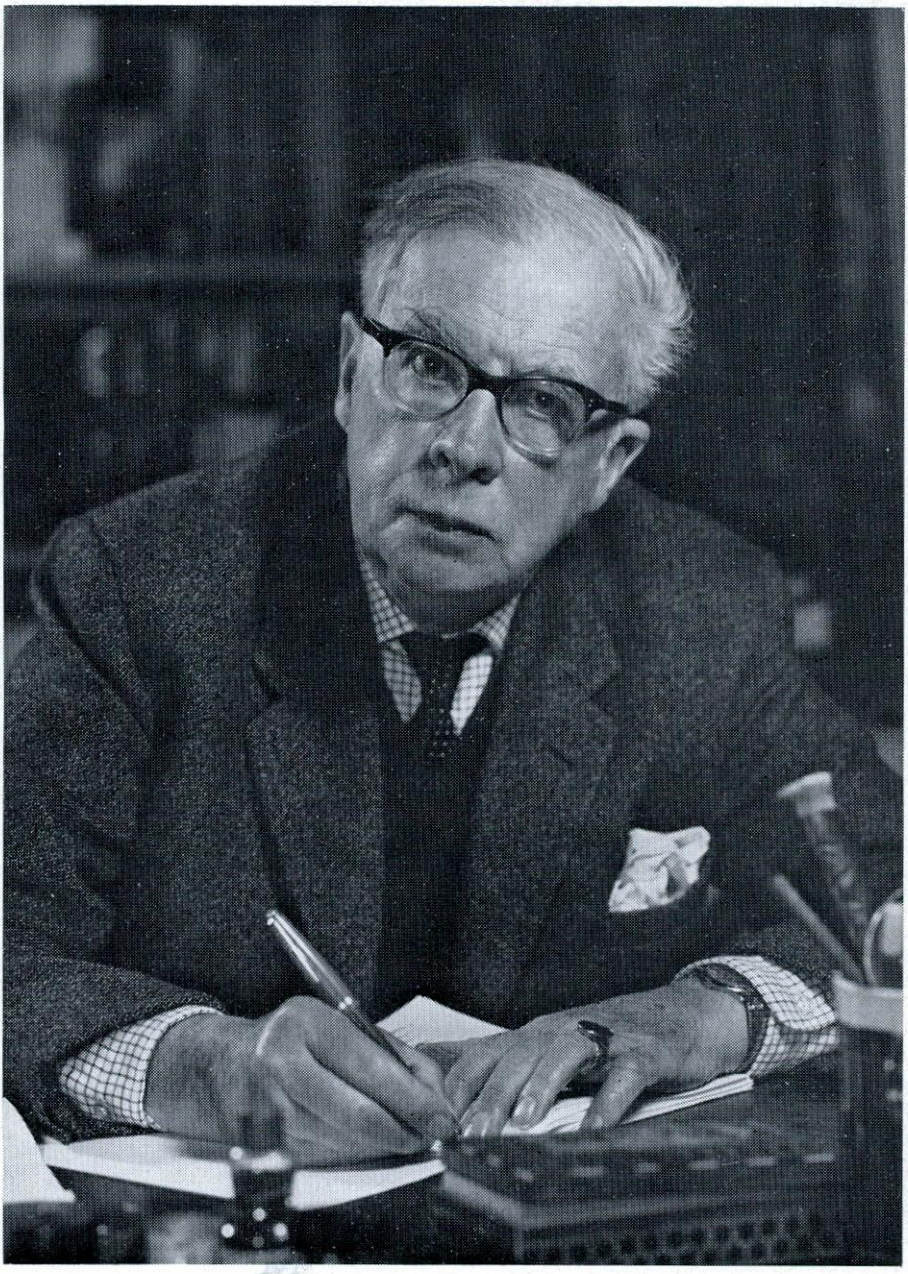

SIR JULIAN HUXLEY

Amsterdam 1918 november 1968

De maand november was in 1918 bijzonder rumoerig in Amsterdam. De golf van revolutionaire woelingen die van het oosten uit na het beëindigen van de wereldoorlog over Europa ging, bewoog ook het leven in Nederland, vooral in Amsterdam. De politieke leiders, Troelstra, Henriette Roland Holst, Wijnkoop leefden in een roes van omwentelingsverwachting. De arbeiders waren aangestoken tot een geloof in de nabije verwezenlijking van een nieuw bewind, het socialisme. Vooral in Amsterdam werd dagelijks vergaderd, betoogd, gedemonstreerd.

Op maandagavond 13 november werd de eerste grote massavergadering gehouden in de Diamantbeurs. Wijnkoop sprak er en kondigde aan dat in de loop van die week de algemene werkstaking zou worden afgekondigd. Massale strijd stond voor de deur — de tijd van gepraat was voorbij.

De burgemeester — Tellegen — had een straatdemonstratie verboden, Wijnkoop raadde de arbeiders aan naar huis te gaan. „We hebben nog geen wapens," zei hij, „en we worden met wapenen bedreigd."

De duizenden arbeiders stroomden na de vergadering de stad in. Ze gingen niet naar huis.

De onderstaande brief — waarvan het origineel in het bezit is van Prof. Dr. P. Thoenes — schetst de situatie op de Dam, nu ruim 50 jaar geleden, in een brief van vaandrig Dirk Jacob Huitenga (geb. 1889).

P. S.

Beste Tryntje,

Hier volgt een rapport van het paleiswachtje, dat ik van 13 op 14 Nov. 1918 opgeknapt heb.

Wij lagen toen nog aan de Cruquiusweg, d.w.z. de manschappen; ik was toen ter tyd by Hans en Betty ingekwartierd. — Ik had een overgenomen wacht van een luitenant van een andere compagnie, zoodat ik niet met myn eigen menschen, die ik natuurlyk goed kende, op wacht trok, maar met vreemden. De Heeren collega's en superieuren (ik was nog maar vaandrig, zoals je weet) schepten er vermaak in my op de te verwachten moeilykheden voor te bereiden door uitdrukkingen als: „ik ben bly, dat ik dat wachtje niet heb" — „ik wou niet graag in jouw schoenen staan" — „je zult moeten schieten, jò" — ik heb me er gelukkig niet veel van aangetrokken. — Ik was veel te vroeg met myn wacht op weg gegaan. By het Gartman-plantsoen

heb ik ze nog even laten rusten om niet te vroeg op de Dam aan te komen. Maar dat was een reuzen-stommiteit van me, want Amsterdam krioelde van agitators en er kwamen direct lui op myn soldaten af om met ze te boomen en ze over te halen er vandoor te gaan of revolutie te maken of weet ik veel wat te doen. Ik liet dus heel gauw weer aantreden en we gingen verder naar den Dam. — In de Jodenbuurt werden we nagejouwd, maar dat liet me volmaakt koud. In de Hoogstraat begonnen myn soldaten zoo maar te fluiten, dat vond ik minder aangenaam; het was geen geschikt moment om ze een standje te gaan schoppen; de lui wisten natuurlijk heel goed, dat het niet mocht, maar ze deden het omdat ze het gevoel hadden — we kunnen doen wat we willen — die vreemde vaandrig durft toch niks tegen ons te beginnen — hy heeft ons nou veel te hard noodig. Ik heb ze stil gekregen door ze halt te laten houden en toen weer op nieuw te laten marcheeren. Ze begrepen wel waar het om ging en de meesten hielden zich toen stil — de paar die weer begonnen durfden toch niet door te gaan, toen ze geen steun kregen. Maar dit is eigenlyk het onaangenaamste moment, dat ik meegemaakt heb, want ik had toen geen vertrouwen in myn manschappen; later op wacht toen ik met deze en gene gepraat had en den sergeant en de korporaals had leeren kennen wist ik wel, dat ik op de lui kon rekenen. — Toen wy op den Dam aankwamen gaf de hoornblazer een signaal en de wacht (de oude wacht, die nu door ons afgelost zou worden) kwam in 't geweer. — Het was erg druk op straat en vooral op den Dam; de menschen schreeuwden tegen ons, d.w.z. enkelen maar, want de meesten waren natuurlyk nieuwsgierigen; maar je had toch duidelyk het gevoel, dat je geen publiek om je heen, dat „leve de Koningin" of „leve de paleiswacht" zou gaan roepen. Ik dacht toen: nou moet ik straks die poppekast van de wachtparade gaan vertoonen met al die op relletjes beluste menschen op den Dam; dat is direct heibel uitlokken; weet je wat: ik zal voorstellen dat vandaag maar over te slaan. — Zoodra we by het paleis waren zag ik, dat de commandant van de vertrekkende wacht een type was, dat zich wel door my op de kop zou laten zitten. — Als het een oude model-yzervreter geweest was had ik niet durven voorstellen de wachtparade over te slaan. Maar deze meneer vond direct alles goed wat ik voorstelde en was doodgelukkig, dat hy naar huis kon gaan (net als ik — 24 uur later). — Mijn mannetjes schoven dus met een hoera'tje de wacht binnen zonder „presenteert 't geweer" enz. enz. Ik had daar meteen een reuze-goeie beurt by mijn menschen mee gemaakt, zonder het te weten trouwens. Op wacht bleek, dat myn sergeant een fanatiekeling was, die het wat fyn vond een avontuur te beleven. Ik moest hem remmen, maar dat was my heel wat aangenamer dan wanneer het omgekeerde het geval geweest was en ik hem moed had moeten inspreken.

Zoodra ik op wacht was, liet ik als gewoonlijk de posten uitzetten. Dat ging zonder moeilijkheden. Daar zorgde de sergeant voor. Inmiddels — of even er voor — ja, dat zal wel, — ik weet alles niet meer precies — hield ik

een toespraakje tot de soldaten, waarby ik hun er op wees, dat het in hun belang was gewoon hun plicht te doen en eraan mee te werken, dat de relletjes, waar ze natuurlyk ook wel van gehoord hadden, zoo gauw mogelyk tot het verleden behoorden. Zoo lang dat niet het geval was had de demobilisatie, die al begonnen was, natuurlyk geen voortgang. Wat dat betreft voeren we allemaal in hetzelfde schuitje; ikzelf ook. We wilden liefst allemaal zoo gauw mogelijk weer burger zyn — en hoe eerder de relletjes afgeloopen — hoe eerder wy weer af konden zwaaien. Conclusie: relletjes de kop indrukken. Er kwam nog een beetje heen en weer praten van, maar over het algemeen waren ze wel overtuigd, dat ik het by het rechte eind had. Die het niet waren hielden zich ten minste stil. — Myn lui waren meest Friezen, in elk geval zonder uitzondering menschen uit de provincie en ik heb dat „ausgenutzt" en ons provincialen in een gunstig licht gesteld tegenover dat Amsterdamsche grootestadsuitvaagsel, dat alle narigheid veroorzaakte.

Een van de lui uitte toen de gedenkwaardige woorden, dat die verd . . . r . . . mokummers maar es een paar blauwe piepers in dr d . . . moesten hebben. Dat vond ik nou ook weer niet goed. Ik wou alleen maar hebben, dat ze allemaal lief zouden doen wat ik zei, maar niet schieten; dan tref je meestal onschuldigen.

Heel kort nadat ik op wacht kwam moest ik by den plaatselyken commandant komen. Die had zyn bureau ook in het paleis, even de hoek om — in de Paleisstraat. Toen ik daar binnen kwam zat daar een overste, een met 'n Indische uniform. Die zei: „ga zitten vaandrig".

Ik stond natuurlijk als een paal in de houding; dat begryp jy misschien zoo niet, maar iedereen, die soldaat geweest is wel; want een overste is een erg hooge oome zie-je. En bij die man moest ik zoo direct maar gaan zitten. Dat kwam zeker van de revolutiesfeer — ik ging zitten. Hy praatte: hy was bly te zien, dat ze voor deze speciale wacht iemand gestuurd hadden van een zekeren leeftyd en niet een piepjong luitenantje of vaandrig (het was nota bene puur toeval, dat *ik* kwam, want ik had die wacht met Tholen geruild) en ik zou wel weten hoe critiek de toestand was en er moest met buitengewoon veel tact worden opgetreden en ik mocht de menschen niet prikkelen en tact en tact en tact. Ik zei, dat ik al in dien geest gehandeld had, door de wachtparade over te slaan (want ik dacht: dat vindt hy in zyn tegenwoordige stemming vast goed — en dan kunnen ze me — als er later es iemand over mocht vallen — daarvoor al vast niks maken). Ik had heel goed gedaan. Hy was erg goed op me. En ik ging weer naar de wacht. Nou weet je misschien, dat de wacht „de kleine steentjes" moest vrij houden. Anders was daar nooit eenige moeite mee, want niemand bleef ooit voor het paleis staan, behalve by de wachtparade. Maar nu stond er een haag van menschen, nieuwsgierigen, die wachtten op de dingen, die komen zouden, langs en soms over de rand van de kleine steentjes. Nu was ik niet bang, dat de steentjes daar erg van zouden lyden, maar het mocht nu een

keer niet en ik was de verantwoordelyke man, die er voor moest oppassen, dat het niet gebeurde — en bovendien, als je alles over je kant liet gaan dan kreeg je de menschen al gauw by je voor de deur. De post voor 't geweer kwam binnen zeggen, dat hy de menschen niet weg kon krygen. Ik heb er toen nog een man by gedaan, die me flink toe leek en ben zelf ook naar buiten gegaan, want anders zouden de soldaten denken, dat ik „'m kneep". Ik ben toen langs de rand van de kleine steentjes gaan wandelen, niet omdat ik dat zoo prettig vond (ik had er 't land aan — ik had zelf altyd die „kleine steentjes" belachelyk gemaakt) maar uitsluitend om de soldaten te toonen (die vertrouwen in me moeten hebben) dat ik niet bang was. Zoodra alles weer normaal was ben ik weer naar binnen gegaan.
Later stond in de „Telegraaf", dat een vaandrig (dat was ik dan) de menigte provoceerde door langs de rand van de kleine steentjes te loopen. Hans houdt trouwens altijd vol, dat de „Telegraaf" indertijd aan Troelstra aangeboden heeft om met pak en zak naar de Socialisten over te loopen. Misschien was dat toen al een klein aanloopje. Ik heb ook nog een journalist op wacht gehad, die kwam informeeren hoe de toestand was. Voor hem waren er al twee andere lui geweest. Een vervelend oud heertje kwam my wyzen op het critieke van den toestand; hy was reserve-officier of oud-officier geweest zei hy; hy maakte in elk geval een beschaafden indruk; ik heb hem er heel beleefd weer uit geloodst. No. 2 was een kerel, dien ik al meer gezien had op de paleiswacht. Die beweerde reserve-officier te zijn en Siebert te heeten en die wou zoo half en half naar de socialisten overloopen — als ik me 't goed herinner — misschien ook wel heelemaal. In elk geval was 't een raar merk. Later stond in de consignes van de wacht, dat die kerel niet meer mocht worden toegelaten. Enfin, die is ook opgehoepeld. No. 3 was de journalist, die zich voorstelde als „de Vries" van welke krant weet ik niet meer. Ik was erg hondsch tegen hem, want ik dacht „daar heb je er al weer een, die me over de critieke toestand wat voor komt leuteren." Maar dat deed hy niet; hy wou alleen maar inlichtingen hebben. Nou er was niet veel te vertellen; in elk geval heb ik niet veel verteld. Toen hy wegging dacht ik: eigenlyk is het wel een nette man. Ik heb my toen nog aan hem voorgesteld (want toen hy zyn naam noemde had ik niks geantwoord, maar alleen een gezicht getrokken, waarop te lezen stond: „kanmeniksschelenhoejeheet — watmotje — enmaakhetkort"). Ik heb nog altyd spyt, dat ik die vent achterna geloopen ben om hem myn naam te zeggen; want terwyl ik het deed, dacht ik: „o nou denkt die kerel, dat ik het doe om myn naam in de krant te krygen" de man keek me nl. heel verbaasd aan. Maar mijn naam is niet in de krant gekomen.
Ik had al dadelyk in het begin ook nog twee andere gyntjes; in welke volgorde weet ik niet meer. De eene was, dat er afgezwaaide artilleristen, maar nog in uniform, met myn soldaten van de wacht kwamen praten; daar was er een by, die erg revolutionnair was en die feitelijk oproer preekte. Nu had ik dien man dadelyk moeten opsluiten (er zyn cellen genoeg in het paleis

— dat had je misschien niet gedacht hè) en daar had ik het volste recht toe, omdat hy nog in uniform was. Maar ik heb het niet gedaan. De discussie met de manschappen werd nl. vriendschappelyk gevoerd, m.a.w. myn soldaten beschouwden dien man min of meer als een der hunnen — en ik moest — (het klinkt misschien niet erg heldhaftig) vóór alles myn eigen mannetjes te vrind houden. Enfin, ik heb hem weggekregen zonder kwaad te worden of openlyk te dreigen.
Het andere geval was voor my eenvoudiger. Er was een kerel — een echt goor type — vlak voor de kleine steentjes, in een lantaarnpaal geklommen: en die sprak de menschen toe. De nieuwsgierigen kwamen wèl op de kleine steentjes. Toen ben ik naar die vent gegaan en heb hem gezegd, dat hy er uit moest komen. Daar had ik heelemaal het recht niet toe. In de eerste plaats was hy burger en in de tweede plaats niet op myn gebied. De man bleef dan ook zitten en redeneerde door. Het publiek koos party vóór de man en tegen my. Maar toen werd ik kwaad. Wat ik precies gezegd heb weet ik niet meer, maar de kerel werd bang en kwam naar beneden en vertrok. O ja, ik herinner me nu, dat ik gedreigd heb, dat ik hem zou oppakken en opsluiten. En ik zou het gedaan hebben ook — recht of geen recht. Later heeft myn bataillonscommandant daar nog critiek op geoefend. Ik had dien man door de politie moeten laten oppakken; maar dien artillerist had ik direct in de cachot moeten opsluiten. Enfin, ik had het wachtje en niet de majoor en ik vind nòg, dat ik verstandiger gedaan heb zòò dan zooals de majoor het gewild zou hebben, speciaal wat betreft dien gedemobiliseerden artillerist. Stel je voor, dat de kameraden van dien artillerist hem hadden willen bevryden.
Het hoogtepunt van de avontuurlykheid van deze speciale wacht kwam na afloop van een vergadering waar — ik meen Wynkoop — de menschen had toegesproken. Er kwamen toen duizenden menschen naar den Dam. Die droegen een groot rood vaandel (niet met z'n duizenden, maar een stuk of wat er van) of eigenlyk geen vaandel. Het was een doek met een stok aan elken kant. Het kwam me zoo voor alsof ze by Peek en Cloppenburg de eene stok vasthielden en bij van Gend & Loos de andere en daartusschen golfde het vaandel met passend opschrift over den gehelen Dam. In myn herinnering heb ik altyd nog dien indruk — dat is dan het moment, dat ze midden op den Dam waren. Maar er waren geen soldaten by en ik zag geen wapens. Wèl zongen ze dapper de „Internationale" . . . en dat heele zaakje kwam recht op het Paleis aan. De post voor 't geweer kwam als een haas naar binnen rennen, want de menschen, die al op den Dam waren werden natuurlyk naar voren gedrongen en daar kon die eene schildwacht toch niets tegen beginnen. — Ik ben hier heel kalm by gebleven; ik wist heel goed, wat ik *moest* doen en ik was het er direct met mezelf over eens, dat ik dat *niet* zou doen. Ook had ik dadelyk besloten wat ik wèl zou doen. Het ging my direct door het hoofd; nou moet ik de wacht in het geweer roepen en na drie keer waarschuwen op de menschen schieten. *Als* ik de wacht naar

buiten laat komen zal ik onherroepelyk *moeten* schieten, in de eerste plaats omdat de menschen niet weg kunnen, (want van het Damrak en de zystraten werd steeds naar den Dam opgedrongen) in de tweede plaats omdat myn wacht anders wordt overrompeld. Het gevolg zal zijn: dooien by bosjes. Niks hoor: ik pas. Laat ze maar denken, dat ik bang ben. De soldaten waren allen binnen en wachtten myn bevelen af. Ik liet de deur grendelen en posteerde soldaten voor alle vensters van de kamers van de wachtlokalen, die op de straat uitzagen. Dat ging allemaal heel vlug. De manifestanten vonden het natuurlijk prachtig, dat de wacht voor hen vluchtte en drongen tot voor de vensters van de wachtlokalen. En toen kregen we iets heel grappigs te zien. Iedereen, die met zyn neus tegen een venster kwam gluurde natuurlyk naar binnen en keek geregeld recht in het gezicht van een soldaat met een geladen geweer in de handen, gereed tot schieten. (Niet in de aanslag, maar „met standvizier"). Op de meeste gezichten kon je direct de schrik zien en haastig drongen ze dan weer achteruit, maar door de drang van de menschenmassa er achter kwamen steeds weer andere menschen naar voren; die keken dan ook weer naar binnen — hadden er ook niet van terug — werkten zich ook weer achteruit — en zoo vervolgens. Aan de soldaten had ik gezegd, dat ze in geen geval mochten schieten wanneer ik geen commando daartoe gaf.

Al gauw werd dat natuurlyk vervelend voor my, want de menschen bleven maar op de Dam en ik vond het ook wel wat erg vernederend zoo opgesloten te zitten. Aan de houding van het publiek had ik natuurlyk al lang gezien, dat de menschen meer nieuwsgierig waren dan wat anders. De uitgezette posten in de stad kwamen ook gewoon binnen en werden afgelost en uit de verhalen van de posten en de begeleidende korporaals bleek duidelyk, dat er nergens sprake was van georganiseerde revolutie. Ik dacht: ik moet de menschen weer van de kleine steentjes afhebben en ik vond dat de politie dat maar moest doen, liefst de bereden politie. Ik had het misschien met myn wacht ook wel klaar gekregen door alleen maar te dreigen met schieten, maar ik voelde er niets voor om, wanneer het dreigen geen uitwerking zou hebben, ook werkelyk tot schieten over te gaan en dat zou ik dan toch hebben mòèten doen.

Nu hadden we daar op wacht een telefoon, maar die konden we overdag niet gebruiken, omdat dan het toestel op het Bureau van den Plaatselyken Commandant was ingeschakeld. Dus moest ik naar de Pl. Ct. om te kunnen telefoneren met de politie. Ik vertelde de sergeant wat ik van plan was. Hy bood direct aan om er heen te gaan. Ik zei, dat ik zelf ging. Hy moest op wacht blyven en kreeg nog eens het consigne, dat hy alleen wat tegen de menschen mocht doen, als hy aangevallen werd.

Hy wou me nog twee soldaten meegeven; die stonden al klaar met de bajonet op het geweer. Maar dat wou ik niet hebben. En het bleek heelemaal niet nodig te zyn. Zoodra ik de deur uitging weken de menschen achteruit en waar ik langs ging maakten ze vlug ruimte voor me. Voor me uit vormde

zich een gangetje, dat zich achter my weer sloot. Op het bureau van de Pl. Ct. rapporteerde ik, wat er gebeurd was. Ik had heel goed gedaan zei de Overste. En toen vroeg ik of ze niet om de politie konden telefoneeren en die vragen of ze niet de Dam konden komen schoonvegen. Voor de bereden politie was dit een peuleschilletje. Dat zouden ze doen. Ik ging weer naar myn wacht terug, waarby het publiek zich weer even eerbiedig tegenover my gedroeg. Een poosje daarna kwam een afdeeling politie te paard en een afd. gewone politie met gummistokken. De menschen vlògen weg. Die kerels met hun gummistokken sloegen raak hoor. Trouwens een heel wat doelmatiger wapen in zulke gevallen dan een geweer.
Een poosje bleven er nog wat politie-agenten by ons; maar toen alles zoo'n beetje bedaard was zyn die weer verdwenen, wat me niet onaangenaam was, want het begon er op te lyken of de agenten de soldaten moesten beschermen. Myn posten waren natuurlyk dadelyk weer uitgezet. Ik heb nog versterking gehad van 6 vreemde soldaten, die ik heelemaal niet nodig had. Ik weet nog niet waar die vandaan kwamen (van welk troepen-onderdeel bedoel ik); het waren Overysselsche Landstormers, die op het punt stonden af te zwaaien; die waren er voor uitgezocht, omdat ze dachten, dat die kwaad op de Amsterdammers zouden wezen, die hun afzwaaiing in de weg stonden. Op myn wacht waren trouwens twee soldaten, die ik niet vertrouwde; die zaten met elkaar te smoezen; maar daar ze geen verzet pleegden en de anderen, die over het algemeen erg oorlogzuchtig waren, niet beïnvloedden, heb ik ze maar laten begaan. Ze gingen ook gewoon op post net als de anderen. Dan had ik er nog een korporaal by, die my vertelde, dat hy niet wou schieten. Als ik t.z.t. „Salvo Vuur" zou commanderen zou hy niet meedoen. Ik keek raar op toen hy me dat vertelde. Dat kwam natuurlijk niet te pas, maar ik was bly, dat ik het wist. Ik heb hem nog gezegd, dat hy dan toch eigenlyk nooit korporaal had mogen worden als hy er zulke ideeën op na hield. Hy had geen bepaalde ideeën daaromtrent, maar hy kòn het eenvoudig niet doen. By de aardappelrelletjes had hy het meegemaakt. Toen had hy by het commando „Vuur" het geweer by de voet gezet. De commandeerende officier had het wel gezien maar er niets van gezegd en er later ook met geen woord over gerept. Eerlyk gezegd vond ik den man sympathiek. Ik herinner me nog wel een paar typen van die wacht, maar ik ben vast van plan vandaag het „slot" in te leveren.
Het byzonderste van myn wacht is nu verteld. Het is aldoor rumoerig gebleven, maar een bestorming hebben we niet meer gehad; wel hebben ze 's nachts een schildwachthuisje omver getrokken, maar anders is er niks byzonders gebeurd. We werden afgelost door soldaten van een ander regiment, die we niet kenden. De nieuwe wachtcommandant, een 1e luitenant, kwam naar me toe en kreeg een hoop goeie raad van me, die hy ook aannam; in de eerste plaats de raad om maar zonder wachtparade naar binnen te schuiven.
Ik ging naar huis, n. B. & H. Den volgenden dag moest ik direct op het

Bureau komen by den Kapitein; die moest het heele verhaal in geuren en kleuren hebben. Toen moest ik naar de Majoor; maar die had het zeker zoo lang niet kunnen uithouden; ik ontmoette hem, toen hy op weg was naar het Compiesbureau om my op te zoeken. Die had verschrikkelyk in zyn rats gezeten — hoorde ik later. Er was hem daags tevoren in de stad verteld (zeker toen die optocht naar den Dam kwam) dat de roode vlag al van het Paleis wapperde. Toen had hy dadelyk gevraagd: wie is er op wacht? Er werd naar geïnformeerd en toen bleek het vaandrig H. te zyn. Toen zat hy nog meer in de rats, omdat hy my 'n kerel van niks vond. Hy was er nl. eens over toe gekomen toen ik theorie garnizoensdienst hield en dat deed ik buitengewoon beroerd. Ik kan je ook wel uitleggen waarom en waardoor — maar dat heeft met de paleiswacht niks meer te maken. (heb je wel es een schoolopziener in de klas gehad — dat was èèn reden). — Maar toen ik hem myn verhaal had gedaan was ik gerehabiliteerd hoor. Alleen had ik in het begin dien artillerist moeten inpikken en met dien kerel in de lantaarnpaal had ik me niet mogen bemoeien; maar door mekaar had ik een beste beurt gemaakt en hy was erg over me tevreden.

Er waren anders genoeg critici, die het heel anders ingepikt zouden hebben. Dat waren de yzer- en vuurvreters, de dienstkloppers. Die hadden in geen geval de wachtparade overgeslagen, want dat vonden ze een bewys van zwakheid. En die zouden wat netjes de Dam met salvo's geweervuur schoongeveegd hebben. En als daarby dooien vielen — des te meer krygsmanseer voor hun.

DIRK

De verjaardag van een schone slaapster

Wanneer op 10 december 1968 de UNIVERSELE VERKLARING VAN DE RECHTEN VAN DE MENS haar twintigste verjaardag viert, mag ook in dit tijdschrift een woord van gelukwens niet ontbreken. Psychologen, juristen, theologen, sociaal-paedagogen, economen en vele anderen hebben in de loop van dit jaar verschillende aspecten van haar schoonheid nader beschouwd en een lang leven is haar ongetwijfeld nog beschoren. Of zij in staat is geweest de hoge verwachtingen die bij haar geboorte werden geuit en nog steeds van haar worden gekoesterd waar te maken is een andere zaak. Zij lijkt nog altijd in diepe slaap en de vraag rijst of wij haar daaruit niet hoognodig moeten wekken.

Omstreeks driehonderd jaar voor de geboorte van Christus betoogt reeds de wijsgeer Chrysippus dat de mens niet als slaaf wordt geboren, maar er moeten meer dan tweeduizend jaren voorbijgaan, voordat deze waarheid overal ook formele erkenning vindt. Wel blijkt de waarheid van deze uitspraak gemakkelijker te worden aanvaard wanneer het mensen van blanke huidskleur betreft dan wanneer de zwarte huidskleur in het geding is, maar dat zit hem kennelijk in het verschil tussen wit en zwart.

We zijn tegenwoordig aan een hoger tempo van ontwikkeling gewend, maar desondanks dacht ik dat wij over de vooruitgang van het menselijk gedrag tegenover die van het menselijk denken nog niet zo erg optimistisch kunnen wezen. En daarom past ook ten aanzien van de waarheden van onze jarige schone enig geduld met betrekking tot de invloed die deze op ons werkelijk gedrag hebben.

Zo was Elliott Roosevelt, een zoon van Franklin D. Roosevelt, wel erg ongeduldig. Zijn vader was een van de grote gangmakers ter bevordering van de geboorte van onze jarige. En Amerika was haar geboorteland en zeker ook het land van haar conceptie.

Op 6 januari 1941 formuleerde Roosevelt in zijn beroemde State of the Union boodschap de vier „vrijheden" en op 15 augustus 1941 kwam tussen Amerika en Engeland, liever gezegd tussen Roosevelt en Churchill, het Atlantic Charter tot stand. Dit charter bepaalde de gedragslijn van de komende overwinnaars, een gedragslijn welke nieuwe oorlogen moest voorkomen en de wezenlijke menselijke vrijheden moest waarborgen. Zijn zoon maakte een aantal besprekingen mee en het is aardig om in zijn in 1946 verschenen boekje „As he saw it" te zien hoe in de strijd tussen beide

staatslieden over Amerika's oorlogshulp zijn vader bij zijn eisen dat Engeland zijn koloniale politiek zal opgeven, enige (voor Churchill nog moeilijk verteerbare) moderne „wise-cracks" over ontwikkelingssamenwerking weggeeft. Hij betoogt onder meer dat men niet kan strijden tegen de fascistische slavernij, zonder tegelijkertijd te werken aan bevrijding van het mensdom over de gehele wereld van een ouderwetse koloniale politiek. Twintigste eeuwse methoden, zegt hij, brengen mee dat de zogenaamde koloniën worden geïndustrialiseerd, dat de levensstandaard dier volken wordt verhoogd, dat zij onderwijs verkrijgen, dat hun gezondheid wordt bevorderd en dat zekerheid wordt gegeven dat zij iets terug ontvangen voor de grondstoffen, die wij hun ontnemen.
Zijn zoon Elliott uit zich nogal bitter over het Atlantic Charter. Vrij vertaald zegt hij dat het historisch belang der verklaring wat vreemd lijkt en dat zij een bittere smaak bezorgt, wanneer men de schendingen van haar geest en letter beschouwt. In verband met dat deel van het charter dat uitdrukt dat territoriale veranderingen niet mogen worden teweeggebracht zonder de wens van de betrokken bevolking, verwijst hij terloops naar de ontruiming van de Bikini-eilanden ten behoeve van experimenten met 's werelds nieuwste „speeltuig" en een bespreking van de hooggestemde ontwapeningsparagraaf besluit hij met de opmerking dat de zinssneden daarvan moesten worden gehamerd in de oren van hen die bij voortduring aandringen op verhoging van de voorraad atoombommen.
Dat was het ongeduld van Elliott Roosevelt in 1946.
Het is nu 1968 en zojuist komt het bericht dat Amerika, het land van de Universele Verklaring van de rechten van de mens, (ten behoeve van de verkiezing van een bepaalde mens tot president?) eindelijk heeft besloten het jarenlange bombardement op Vietnam te staken. We moesten wat geduld hebben voordat het zover was. Omdat we niet overal zo ongeduldig over moeten zijn, laat ik voor het gemak nu maar daar, dat 1968 ook nog het jaar was van de strijd in Nigeria, waar Haussa's hun Ibo's afslachten, het jaar waarin het vrije leven in Israel bij voortduring wordt bedreigd, en het jaar waarin de integriteit van Tsjecho-Slowakije opnieuw werd aangetast. Ik had het nog over Amerika, het land van de Bill of Rights van 1776, welke inspireerde tot de Déclaration des droits de l'homme et du citoyen van 1789, het land van de *Verklaring* die ons bezig houdt.
Roosevelts vier vrijheden waren de vrijheid van spreken en uiten, de vrijheid van godsdienst, de bevrijding van gebrek en de bevrijding van vrees. In de preambule van de Universele Verklaring wordt als hoogste ideaal van iedere mens gesteld de komst van een wereld waarin mensen vrijheid van meningsuiting en geloof zullen genieten en vrij zullen zijn van vrees en gebrek. Artikel 2 schrijft voor dat ieder aanspraak heeft op alle rechten en vrijheden in deze verklaring opgesomd — en dan komt het — zonder enig onderscheid van welke aard ook, zoals ras, kleur, taal, geslacht, politieke of andere overtuiging, nationale of maatschappelijke afkomst, eigendom, ge-

boorte of andere status. En artikel 19 geeft nadrukkelijk ieder recht op vrijheid van mening en meningsuiting, een recht dat de vrijheid omvat, zonder inmenging een mening te koesteren en door alle middelen en ongeacht grenzen, inlichtingen en denkbeelden op te sporen, te ontvangen en door te geven.
Dankzij onze jarige hebben nog veel meer nieuwe rechten en formuleringen hun intrede gedaan. Ik noem, zeer onvolledig, even het Europese Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden van 4 november 1950, de verklaring van de rechten van het kind, het sociaal handvest van 1961 en een verklaring van de Unesco van 26 september 1967 over ras en rassenvooroordeel.
Maar, ondanks dat alles, is het in 1968 nog mogelijk dat Amerika voor het oog van de wereld onmiddellijk drie van haar zwart-gekleurde sportkampioenen te Mexico zwaar disciplinair straft met uitsluiting, wanneer deze op sobere en geserreerde wijze voor een internationaal forum een gepaste demonstratie weggeven tegen de onderdrukking van hun rasgenoten.
Ik ken de argumenten. De SPORT is internationaal; demonstreren is ongepast en wat dies meer zij. Of de Olympische sportbeoefening wel zo tot internationale verbroedering leidt en of de „Spelen" niet veel meer een forum zijn tot het opvoeren van juist zwaar concurrerende nationale manifestaties, laat ik maar daar.
Ik heb mijn ogen uitgewreven over de door Amerika toegepaste maatregel. Ik heb verbaasd gestaan over het ontbreken van reacties bij onze zo gaarne demonstrerende jeugd. Ik heb mij afgevraagd waar het recht, liever gezegd de aanmatiging, tot het toepassen van deze disciplinaire straf vandaan komt. Ik heb grote bewondering voor de wijze waarop deze „zwarte" kampioenen, zo waardig en correct, hun protest tot uiting hebben gebracht. Zij hebben grote moed betoond, maar evenals de vijf helden die op het Rode Plein te Moskou tegen de inval in Tsjecho-Slowakije demonstreerden, bleef bijval beperkt tot een enkel krantenbericht.
Ach, ik ben ook te ongeduldig. Amerika is een groot land met grote problemen. Nog circa 100 jaar geleden, in 1857, besliste een Amerikaans Hooggerechtshof, naar aanleiding van het beroep van een negerslaaf, die zijn vrijheid inriep omdat zijn meester hem had gevoerd naar een gebied waar slavernij niet meer bestond: negers zijn nog steeds wezens van lager orde en wel van zoveel lager orde dat aan hen geen rechten kunnen worden toegekend, die blanken zouden behoren te respecteren. Weliswaar krijgen ze in 1868 burgerrechten, doch duidelijke rassenscheiding blijft behouden. Tot 17 mei 1954 moet het duren voordat het Hooggerechtshof de rassenscheiding opzij zet als strijdig met de constitutie. Van die dag af moeten kinderen ten behoeve van gelijke ontwikkeling en opgroei op alle scholen worden toegelaten.
Ik geloof dat bij deze uitspraak geen beroep is gedaan op onze Verklaring en haar bovenaangehaalde artikelen en evenmin op beginsel 1 van de Ver-

klaring van de rechten van het Kind, dat alle kinderen, ongeacht ras, huidskleur, afkomst en wat dies meer zij alle genoemde rechten toekent. De nieuwe wet op de burgerrechten is er nog niet en men kent de woelige acties in verband met het rassenvraagstuk, (dat er niet behoort te zijn), die regelmatig voorkomen.
De twintigjarige schone heeft nog niets kunnen doen in dit opzicht. Zij slaapt nog.
En dan is het wonderlijk te zien hoe — nog steeds in Amerika — rechten die zij helemaal niet kent, die zij niet zou willen kennen, met ijzeren hand worden gehandhaafd.
Wanneer kort na elkaar de Amerikaanse president Kennedy, Luther King en Robert Kennedy worden vermoord, ontstaat enige discussie over de vraag of de vrijheid voor iedere burger om wapenen te dragen nog wel toelaatbaar is. De Amerikaanse wetgever brengt het niet verder dan voorstellen tot beperking van de mogelijkheid om via postorderbedrijven wapenen te bestellen. Het „recht" om wapenen te dragen wordt niet aangetast.
Waar staat dat recht toch? Ik ken geen enkele hooggestemde verklaring omtrent mensenrechten, die onder de menselijke vrijheid omvat het recht om zich van wapenen te voorzien en deze te gebruiken.
Het zij zo. Honderd jaar duurde het in Amerika voordat — nog altijd formeel — de rassenscheiding werd doorbroken; het niet-bestaande recht tot het voeren van schiettuig blijft gehandhaafd, hoeveel hoofden het moge kosten.

Genoeg van de grote Amerikaanse problemen. Voor de betekenis van de invloed van onze jarige verklaring zijn zij veelbetekenend.
Hoe staat het in ons kleine land met zijn veel kleinere problemen?
Op alle terreinen zijn wij een tikkeltje kleiner, soms benepener, soms wijzer dan in Amerika. Over wapengebruik gesproken. Niet alleen mogen onze zakmesjes een bepaalde maat niet overschrijden, maar zelfs vrij onschadelijk spul, zoals een luchtdrukpistool en ander kinderspeelgoed, mag zonder deftig overheidspapier niet zomaar worden gevoerd. Desondanks: liever dat, dan het recht op een wapen.
Hoe werken wij nu met de Universele verklaring en haar nakomelingen?
Een Hooggerechtshof dat ons voorschrijft dat ook negerkindertjes naar school mogen hebben we gelukkig niet nodig gehad. Onze rechters buigen zich wel met conscientie over de meest veelsoortige vragen, vragen waarbij de artikelen van onze jarige vriendin een rol spelen. Dezelfde zorgvuldigheid passen wij toe, zonder aanziens des persoons en zonder aanzien van de belangen waarom het gaat. Als een oorlogsmisdadiger als Rauter zich op zijn „mensenrechten" beroept, worden deze net zo grondig getoetst als wanneer het gaat om de vraag of op zondag ook bidprentjes mogen worden verkocht.
Nog voor de Universele Verklaring een feit was, beriep zich Rauter in 1948

voor het Bijzonder Gerechtshof te 's-Gravenhage op artikel 11 lid 2, zoals dat geformuleerd was in het ontwerpverdrag voor de Verklaring. Niemand mag worden schuldig gehouden aan een vergrijp dat nog geen strafbaar feit was ten tijde dat de geïncrimineerde handeling als strafbaar feit was gekenmerkt. Een volgende klant van onze bijzondere rechtspleging deed voor de toenmalige Bijzondere Raad van Cassatie een zelfde beroep op deze bepaling. (Na-oorlogse rechtspraak 1948, no. 1276 en Ned. Jurisprudentie 1949, no. 437).

Een wonderlijke speling van het toeval, dat juist diegenen die door onmenselijk handelen mede hadden geïnspireerd tot het vastleggen van menselijke grondrechten en vrijheden, tot de eersten behoorden om ter afwering van de tegen hen gerichte beschuldigingen een beroep op die rechten en vrijheden te doen. Hoewel iemand als Rauter impliciet uitlokking, medepleging en doen plegen van moord en mensenroof in een ontzaggelijk veelvoud was ten laste gelegd en hoewel men zich wel eens kan afvragen of een veelvoud van strafbare handelingen wezenlijk iets anders is dan een enkelvoud, hebben onze rechters zich nauwgezet over de vraag gebogen en in zorgvuldig geformuleerde overweging het verweer verworpen. Maar inderdaad: het is echt een ander strafbaar feit om tienduizenden te doen deporteren, doden en mishandelen dan één mens te vermoorden en onze strafwet was op deze quantiteit van strafbaar handelen eenvoudig niet berekend.

Op het eerste lid van artikel 11 deden Rauter en zijn kornuiten geen beroep. Dit artikel bepaalt dat ieder, die wegens een strafbaar feit wordt vervolgd er recht op heeft voor onschuldig te worden gehouden totdat zijn schuld krachtens de wet bewezen wordt in een openbare rechtzitting waarbij hem alle waarborgen voor zijn verdediging zijn toegekend. Het zou voor Rauter ook wel moeilijk zijn geweest zich hierop te beroepen. Maar ieder die onze rechtspleging van nabij ziet, kan weleens de indruk krijgen alsof eigenlijk het omgekeerde van deze regel plaats vindt. Het lijkt er wel eens op of wij verdachten voor schuldig houden en als zodanig bejegenen totdat in een rechtszitting hun onschuld is vastgesteld.

Gelukkig wordt deze schijn vergoed door onze grote nauwgezetheid. Want ziet eens hoe zorgvuldig onze Hoge Raad zich op 18 april 1961 (Ned. Jurisprudentie 1961, 273) boog over de vraag of artikel 10 van het Europese verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (verder te noemen: verdrag van Rome), een artikel dat in meer uitgebreide vorm het recht op vrije meningsuiting regelt, meebrengt dat op zondag 29 mei omstreeks 19.— uur te Gouda op de openbare weg, de Gouwe, in de uitoefening van de straathandel bidprentjes mochten worden verkocht.

De verdachte werd schuldig geacht. Onze Winkelsluitingswet was overtreden en deze gaat nog altijd boven de vrijheden die het verdrag van Rome en de Universele Verklaring ons toekennen.

Het is niet zo dat het verkopen van bidprentjes en het houden van processies

op één lijn staan. Maar ook artikel 18 van de Universele Verklaring en artikel 9 van het verdrag van Rome, die de vrijheid garanderen om hetzij alleen hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in het particuliere leven, zijn godsdienst of overtuiging te belijden, moeten wijken voor de bepalingen van onze nationale Grondwet en onze wet op de Kerkgenootschappen van — let wel — 1853, die het houden van processies verbieden. Aldus de Hoge Raad op 19 januari 1962 (Ned. Jurisprudentie 1962, 107).
In het kader van de openbare betogingen past ook het volgende miniatuur van onze opzienbarende gedragingen in de wereld. Ik bedoel de rechtspraak naar aanleiding van de provo- en andere demonstraties.
Op 31 juni 1962 veroordeelde de kantonrechter te 's-Gravenhage iemand die deelnam aan een demonstratie tegen atoombewapening wegens overtreding van de Haagse gemeentelijke verordening, welke deelneming aan een samenscholing verbood. De artikelen 10 van het verdrag van Rome en artikel 19 van onze Verklaring werden van stal gehaald. Helaas, artikel 10 van het verdrag van Rome bepaalt ook nog dat de uitoefening van de toegekende vrijheden kan worden onderworpen aan de bij de nationale wet bepaalde formaliteiten en voorwaarden.
De Hoge Raad sprak er zich over uit op 25 juni 1963 (Ned. Jurisprudentie 1964, 239), verstond dat een verordening als de Haagse gemeenteverordening moet worden aangemerkt als een wettelijk voorschrift, zoals het verdrag bedoelt en verklaarde de klager strafbaar.
Professor Samkalden klaagt in de Internationale Spectator van 1964 terecht dat men zich over dit arrest wel even de ogen moet uitwrijven, maar hij doelt dan op tegenspraak met andere rechtspraak van de Hoge Raad en deze tegenspraak is „Gefundenes Fressen" voor de jurist. Van belang is te signaleren dat ook voor een nobel doel bij vrije meningsuiting onze rechters nog niet wilden aan toepassing van de Universele Verklaring.
De Hoge Raad is bij deze rechtspraak gebleven. Een typische provosamenscholing te Rotterdam van 21 mei 1966 mocht als verboden demonstratie worden beschouwd, aldus de Hoge Raad op 24 januari 1967 (Ned. Jurisprudentie 1967, 272). De hier terechtstaande verdachte beriep zich toen ook nog op schending van artikel 6 van het verdrag van Rome, een artikel dat een eerlijke, openbare behandeling in rechte, binnen een redelijke termijn, voorschrijft. Hij was, aldus de verdachte, reeds op 22 mei 1966 voor de betrokken rechter gesleept en derhalve zonder gelegenheid gebleven zijn verdediging behoorlijk voor te bereiden. De Hoge Raad kon deze klacht niet volgen. De verdachte kon immers niet klagen over een fout in eerste instantie bij een beroep tegen een vonnis in tweede instantie.
Een Vietnam-optocht te Amsterdam op 15 mei 1966 en een demonstratie op 23 januari 1967 werden eveneens door de Hoge Raad op dezelfde gronden gewraakt. (Ned. jurisprudentie 1968 no. 5 en 65.)
Wel oordeelde de Hoge Raad op 24 januari 1967 (Ned. Jurisprudentie 1967, 270) het verbod van propaganda tegen bewapening door middel van een

groot bord op een fabriekstoren strijdig met de strekking van artikel 7 van de Grondwet, dat onze vrijheid van drukpers garandeert en met strenge consequentie worden dan ook in een optocht meegevoerde demonstratieborden te Rotterdam op 30 mei 1967 (Ned. Jurisprudentie 1968, no. 4) toegelaten.
Dit alles is typisch „juristenvoer" vol pikante snufjes die hoog genot verschaffen. Voor de leek is het helaas vrijwel onbegrijpelijk en duister. Hier moet alleen duidelijk een ding worden vastgesteld: onze nationale rechtspleging hanteert nog altijd maar liever onze eigen vertrouwde nationale rechtsbeginselen boven internationale voorschriften. We doen het nog altijd liever met onze eigen grondwet, andere wetten en verordeningen dan met internationale verdragen en Samkalden beëindigt zijn voormeld artikel dan ook terecht aldus:
„. . . met de ervaringen die de afgelopen jaren ons bij de toepassing van „de nieuwe grondwetsbepalingen hebben gebracht, geloof ik toch dat wij „de komende vijftien jaren niet alleen — zelfs niet in de eerste plaats — „behoeven te werken aan de vervolmaking van de internationale regels op „het stuk van de fundamentele vrijheden. Meer en meer zullen wij ons „moeten richten tot onze rechters, advocaten en ambtenaren. Zij zijn het „die de geschooldheid in en de vertrouwdheid met het nieuwe, zich vor„mende internationale en bovennationale recht moeten verwerven. Want ook „zij zijn het die voor de inwoners van ons land de instrumenten van kollek„tieve handhaving van vrijheidsrechten, die de diplomaten en de wetgevers „tot onze beschikking hebben gesteld, tot een vertrouwde en levende wer„kelijkheid moeten maken".

Ook bij ons slaapt de jarige nog.
Is de jurist in mij teveel met de mens op de loop gegaan? Ik ben er mee begonnen dat ik niet optimistisch was over de vooruitgang van het menselijk gedrag in het licht van de verheven denkbeelden die onze jarige ten beste heeft gegeven. In dat verband heb ik rassendiscriminatie, het recht op het dragen van wapens, bidprentjes-verkoop, oorlogsmisdadigers en provooptochten op een hoop gegooid en de inspirerende invloed die zij ongetwijfeld ook op ons denken heeft uitgeoefend heb ik geheel buiten beschouwing gelaten.
Om de inhoud van de Universele Verklaring waar te maken zullen we nog lang moeten voorttobben, zonder ongegrond optimisme, zonder onwaarachtige illusies. Bij al onze dappere voorbereidingen voor onze gezamenlijke reis naar de maan, zullen we goed doen voortdurend te pogen onze schone slaapster te wekken.
Mijn gelukwensen!

M. Knap

Openbaring, ervaring en begrip

overwegingen aangaande de theologie van Schillebeeckx

Naar aanleiding van het rumoer om de Nijmeegse hoogleraar in de dogmatische theologie, E. Schillebeeckx, is het van belang de principiële achtergrond van zijn theologie te belichten om te kunnen beoordelen of er hier inderdaad sprake is van een nieuwe visie, die de achterdocht van bepaalde katholieke kringen zou kunnen opwekken. Om er in door te dringen is vooral het eerste deel van de uitgave van zijn verzamelde artikelen, voordrachten, [1] enz. zeer geschikt: het biedt de theoretische basis, die in de latere delen (er zijn er tot nu toe vier verschenen) nader uitgewerkt wordt.
Is het werkelijk zo, dat Schillebeeckx in het kader van de katholieke theologie een randpositie inneemt, en dat zijn visie meer het humanisme dan het orthodoxe katholicisme nadert? Wat Nederland betreft geldt dit zeker niet: Schillebeeckx is immers de grote theoretikus van het huidige Nederlandse katholicisme èn de grote man achter de schermen van het Pastoraal Concilie. Maar hiermee is de vraag natuurlijk nog onvoldoende beantwoord: ieder weet dat de Nederlandse katholieke kerk een „vooruitgeschoven positie" inneemt in het wereldkatholicisme en dat juist binnen die Nederlandse kerk humanistische „horizontale" elementen een grote rol spelen. De vraag zou dan ook moeten luiden, of Schillebeeckx en mèt hem de Nederlandse katholieke kerk volgens „Rome" of minstens volgens bepaalde figuren in Rome al dan niet orthodox bevonden wordt. Eerlijk gezegd, is deze vraag voor ons niet zo interessant: wij willen hier ook niet de eventuele rechters in een eventueel proces het bewijsmateriaal in handen spelen, door van onze kant aan te tonen, dat Schillebeeckx eigenlijk één van ons is. Wat wel van belang is voor ons, is de vraag in hoeverre Schillebeeckx' visie ons aanspreekt en in hoeverre het hem gelukt is een eigentijdse vorm van katholiek geloven te vinden. En als hij in dit laatste geslaagd is, heeft hij daarmee voor ons bewezen juist een goed katholiek te zijn en te willen zijn. Nu is het bekend, dat tot op heden de R.K. Kerk alle pogingen om een synthese te vinden tussen eigentijdse cultuur en godsdienstig geloof heeft veroordeeld, zodat ieder die zich op dat terrein waagt, dit zeer omzichtig

[1] Theologische Peilingen, deel 1 Openbaring en Theologie, uitg. H. Nelissen, Bilthoven, 1964.

moet doen, wil hij niet onmiddellijk verketterd worden. Dit verklaart de vaak ondoorzichtige, vage, halfslachtige redeneringen met veel slagen om de arm, die we zo vaak in katholieke boeken tegenkomen, ook al is dat tegenwoordig al veel minder het geval dan vroeger, en het is Schillebeeckx zelf, die het gevaar signaleert, dat bij andersdenkenden nogal eens de indruk ontstaat van een „roomse dubbelzinnigheid" ... „waarbij met twee maten wordt gemeten: de heimelijk echte, en een theologie voor de uitvoer en de expansie" [2]. De vraag komt dan steeds op: wat gelooft deze of gene theoloog nu werkelijk zèlf en wat zegt hij om òf de buitenwereld òf Rome te gerieven? En de vraag is, of niet altijd aan de katholieke theologie een zekere tweeslachtigheid eigen is: op de een of andere wijze moet men zich altijd conformeren aan een gegeven leer. De kerkleiding heeft bovendien altijd de neiging om zich vast te houden aan wat (althans naar haar mening) altijd al zo geweest is. Dat hiermee onopgemerkt toch eigentijdse elementen insluipen, is wel voor anderen duidelijk, maar wordt niet erkend. Men beweert steeds uitdrukkelijk een dam op te werpen tegen allerlei kwalijke stromingen in de eigentijdse cultuur en staat zich erop voor, dat men zich juist niet laat meesleuren door „de geest van de eeuw". Zodra dan ook iemand komt om te verklaren, dat hij een poging onderneemt om het katholieke geloof in overeenstemming te brengen met de cultuur van zijn tijd, wordt hij verdacht en bestreden. Het is bijvoorbeeld het lot geweest van de modernisten in de 19e eeuw, zoals de grote Loisy, om volledig door de kerk veroordeeld te worden, juist om deze poging.

Er is natuurlijk wel iets voor te zeggen dat de kerk niet willekeurig van standpunt wisselt en met alle winden meewaait. De kerk kan zich terecht beschouwen als de „hoedster" van een zekere traditionele waarheid, die hooggehouden moet worden. Maar daar staat dan weer tegenover, dat die traditionele waarheid zelf toch in een bepaalde culturele situatie ontstaan is en daarvan vaak het produkt is. Veel zogenaamd onveranderlijke waarheden zijn op de keper beschouwd zeer veranderlijk, maar men heeft ze op een bepaald moment gefixeerd. Nu gaat het streven van Schillebeeckx minder ver dan dat van de vroegere modernisten, doordat hij zowel aan het absolute als aan het relatieve aspekt van de waarheid een plaats wil geven. Iemand als Loisy zag de gehele waarheid in één wordingsproces, maar Schillebeeckx ziet een blijvende waarheid, waartegen alleen onze houding steeds verandert naargelang onze culturele situatie. Hij spreekt daarom ook niet van „relativisme", maar van „perspectivisme": hij wijst elk verwijt van „relativisme" voor zijn eigen standpunt af, omdat hij „in feite alleen de nadruk legt op de wijze waarop een menselijke en dus beperkte kennis gericht kan zijn op het absolute, m.a.w. op de wijze waarop onze kennis juist niet-relativistisch is ondanks haar constitutionele beperktheid" [3].

[2] a.w. blz. 312.
[3] blz. 200.

Het gaat erom, dat de mens de werkelijkheid altijd vanuit een bepaald perspectief ziet, en dat dit perspectief zelf nooit verabsoluteerd mag worden.

Dit is een overweging, die een humanist graag zal onderschrijven, maar die humanist zal zich er wel tegen verzetten, dat er een bepaalde absolute werkelijkheid wordt gesteld: wat is de reden dat zich iets aan het perspectief onttrekt? Welke garantie heb ik dat het zich werkelijk aan het perspectief onttrekt? En, naar mijn mening nog de moeilijkste vraag: waar leggen we de grens tussen wat absoluut geldt en wat alleen maar voortkomt uit het „perspectief"? Het antwoord op de laatste vraag bepaalt min of meer de dogmatische, theologische positie die wordt ingenomen. Door Schillebeeckx wordt de grens voorzichtig getrokken of zelfs vaag gehouden. Het is namelijk niet zo, dat de grens samenvalt met die tussen openbaring enerzijds en menselijke ervaring en begrip anderzijds. Schillebeeckx schuift deze termen in elkaar in plaats van ze tegenover elkaar te stellen. De openbaring ligt voor hem binnen de ervaring, maar in het begrip ligt ook weer de openbaring. Er wordt op deze wijze door Schillebeeckx geen afzonderlijk terrein voor het goddelijke, absolute afgebakend tegenover het menselijke, maar beide samen vormen de ene werkelijkheid. Nu zou de konsekwentie kunnen zijn, dat men op deze manier het goddelijke geheel in het menselijke zou laten opgaan, zoals dan inderdaad een humanist zou konkluderen, en zoals dan ook de verdenkingen van orthodox-katholieke zijde luiden, die menen dat Schillebeeckx dit zelf ook doet. Als men dit evenwel van Schillebeeckx zegt, miskent men zijn bedoelingen volkomen. Er is geen sprake van, dat hij het absolute in het menselijk perspectief geheel zou laten opgaan, er is eerder sprake van het tegenovergestelde. Maar misschien zal dit nu ook juist weer katholieke verdenkingen kunnen oproepen, als zou Schillebeeckx op deze manier het menselijk perspectief te hoog waarderen. En tegelijk ligt hier ook weer zijn aantrekkingskracht voor een humanistisch standpunt.
In het reeds geciteerde 1e deel van Schillebeeckx' verzamelde artikelen zien we de schrijver steeds weer opnieuw bezig dit probleem van de grens tussen het absolute en het menselijke, of liever: van de overgang tussen beide, van alle kanten te benaderen. Na een reeks artikelen, waarin over de openbaring en haar overlevering wordt gesproken (zet de openbaring zich voort in het dogma?), volgen artikelen over de gelovige bezinning op de openbaring (wat is de betekenis van de theologie?) en over de waarde van ons spreken over God en onze geloofsbegrippen (kan het dogma veranderen?). Tenslotte bepaalt Schillebeeckx zijn houding tegenover de vernieuwing in de hedendaagse theologie. Het is bijzonder verhelderend om te zien hoe Schillebeeckx van alle kanten en tot in alle details de grote vraag van de verhouding tussen God en mens belicht, vanuit zijn overtuiging, dat het contact met God zich niet anders verwerkelijken kan dan in de natuurlijke gestalte van het mens-zijn. De godsdienst ligt ingebed in de heersende cultuur waarin hij concreet gestalte krijgt en het Godsbegrip wordt gevoed

uit de historische cultuurbodem [4]. Dit betekent, dat de geloofshouding van vroegere culturen wel au sérieux kan worden genomen zonder geheel door ons nu te moeten worden aanvaard, maar het betekent ook een continuïteit in alle pogingen, steeds weer gedaan, om in overeenstemming te komen met de oorspronkelijke christelijke boodschap. Steeds weer moet onderzocht worden of een geloofsgegeven dat zich zo aandient, het ook werkelijk is en niet alleen maar een traditie-gegeven. Het laatste woord in deze laat Schillebeeckx aan het onfeilbaar kerkelijk leergezag [5]. Als voorbeelden van veranderende opvattingen worden aangehaald o.a. de visie op Christus en op het sacrament. In de christologie wordt tegenwoordig meer het persoonskarakter van Jezus benadrukt en de „intersubjectiviteit" tussen ons en de mens Jezus, d.w.z. dat existentiële begrippen de voorrang krijgen boven categoriale [6]. In de sacramentsleer wordt op analoge wijze het ontmoetingskarakter geaccentueerd.
Uit deze voorbeelden blijkt, dat Schillebeeckx geen breuk met vroegere, traditionele visies voorstaat: integendeel, hij meent dat het absolute des te beter gekend wordt, als zoveel mogelijk perspectieven bijeen gebracht worden; ons waarheidsbezit groeit naarmate er meer aan gewerkt is door verschillende tijden en culturen. Hoewel expliciet gesteld wordt, dat de openbaring afgesloten is, lezen we toch ook „dat de eigentijdse modus van ons beluisteren van het woord Gods enigermate binnen de openbaring valt zoals wij duidelijk zien in een zgn. nieuwe dogmabepaling" [7]. Het dogma heeft een dubbel karakter: het is weergave èn toeëigening van het woord Gods. Daar komt nog bij dat het dogma slechts in begripsvorm de werkelijkheid weergeeft, terwijl het begrippelijke altijd nog maar één moment is van het totaal-menselijke beleven [8], de gehele ervaring is het uitgangspunt. In deze ervaring is voor Schillebeeckx het contact met God aanwezig, dat in begrippen wordt geëxpliciteerd. Gods stem wordt niet rechtstreeks onverhuld gehoord, maar in de context van de gehele historische situatie. „De theoloog onderzoekt dus niet rechtstreeks de zgn. „nuda vox Dei", zoals Karl Barth het wil; men ziet trouwens niet in, hoe dit mogelijk is. De openbaring heeft het geloof als wezenlijk correlaat en wordt voltrokken door God in *dialoog* met het mensdom" [9]. Dit afwijzen van een principieel dualisme tussen, laten we zeggen, natuur en bovennatuur, is het, wat de visie van Schillebeeckx zo belangrijk maakt en zo aantrekkelijk voor mensen die in onze cultuur leven en zo verdacht voor mensen die bij het verleden zweren. De vraag blijft alleen, of Schillebeeckx in zijn poging is geslaagd. Ik denk echter niet, dat het billijk zou zijn hem op het al dan niet slagen te beoordelen, het is

[4] Kritische beschouwingen over het „secularisatie"-begrip, in gestencilde vorm uitgereikt aan de deelnemers van het Pastoraal Concilie, 13 maart 1968, blz. 9.
[5] Openbaring en Theologie, blz. 169.
[6] a.w. blz. 295.
[7] blz. 284 [8] blz. 297 [9] blz. 304

immers in Schillebeeckx' eigen visie een nooit ophoudende taak. De enige bedenking, die ik als humanist zou willen opperen, is, dat de poging tot synthese tweeslachtig blijft en nooit aan alle elementen voldoende recht kan doen wedervaren. Schillebeeckx zegt zelf, dat de theologie „ligt in een voortdurende spanning tussen incarnatie en desincarnatie, tussen transcendentie en humanisering ... zo komt in het vlak van het theologisch denken de harmonische verhouding tussen de incarnatie- en desincarnatiedrang slechts dramatisch tot stand, in conflicten en polemieken, tussen felle banbliksems en heerlijke synthesen" [10]. Wij wensen wel, dat Schillebeeckx en de zijnen voor de felle banbliksems gespaard zullen blijven, zowel terwille van hemzelf als terwille van de R.K. Kerk.

W. v. Dooren

[10] blz. 118.

De Huxleys

In sommige romans zoals in John Galsworthy's *The Forsyte Saga* speelt een hele familie de hoofdrol. De schijnwerper wordt beurtelings van de ene op de andere figuur gericht, hun huwelijken krijgen zeer veel aandacht en om de lezer bij al die familieverwikkelingen te helpen is er een volledige stamboom bijgevoegd. De uitgevers van *The Forsyte Saga* hebben, nu bijna vijftig jaar later, het verhaal doen verschijnen van een andere Engelse „upper middle class" familie. De Huxleys zijn echter meer dan levensgroot en bestaan bovendien echt. Het materiaal is overvloedig en bijzonder belangwekkend, de bewerker verstaat zijn vak en de uitgevers hebben een fors, fraai verzorgd boekwerk gemaakt van deze gecombineerde biografie van een *élite*.

Ronald Clark, die reeds vele publicaties op zijn naam heeft staan over wetenschappelijke werkers en over bergbeklimmers, geeft in het eerste kwart van het boek een afgerond portret van T. H. Huxley, die als eerste de familie een beroemde naam en een duidelijk stempel heeft gegeven. Het verhaal gaat verder over de loopbanen van Julian en Aldous, waarbij ook veel andere leden van de Huxley familie worden genoemd, die roem en succes hebben vergaard net zoals de Forsytes bezit vergaarden. Het boek eindigt met een nogal vervelende korte beschouwing getiteld „Toekomstverwachtingen", vervelend omdat daarin de journalistieke belangstelling van de auteur in „eugenetiek" naar voren komt, het fokken, de prestaties en dientengevolge de „vorm" of de vooruitzichten op succes van deze beroemde stal. Over deze eugenetische beweringen wordt hij in het voorwoord op de vingers getikt door Sir Gavin de Beer, een van de grootste hedendaagse biologen.

Dit boek is dus een journalistiek werk, geen critische studie, waarin voornamelijk het verhaal wordt verteld van drie levens tegen de achtergrond van hun familiegeschiedenis en hun saamhorigheid. Het verhaal is evenwichtig gecomponeerd, authentiek en beeldend en het is hoogst interessant deze drie Huxleys naast elkaar geplaatst te zien. Ronald Clark maakt niet alleen voortreffelijk gebruik van zijn bronnen en geeft zijn lezers het gevoel mee te leven met de hoofdpersoon, hij heeft bovendien een genuanceerd inzicht in de innerlijke drijfveren van deze zeer verschillende leden van dezelfde familie. Op twee zeer belangrijke punten echter vertoonden zij drieën overeenkomst: in hun overtuiging dat wetenschap en kunst bij elkaar horen

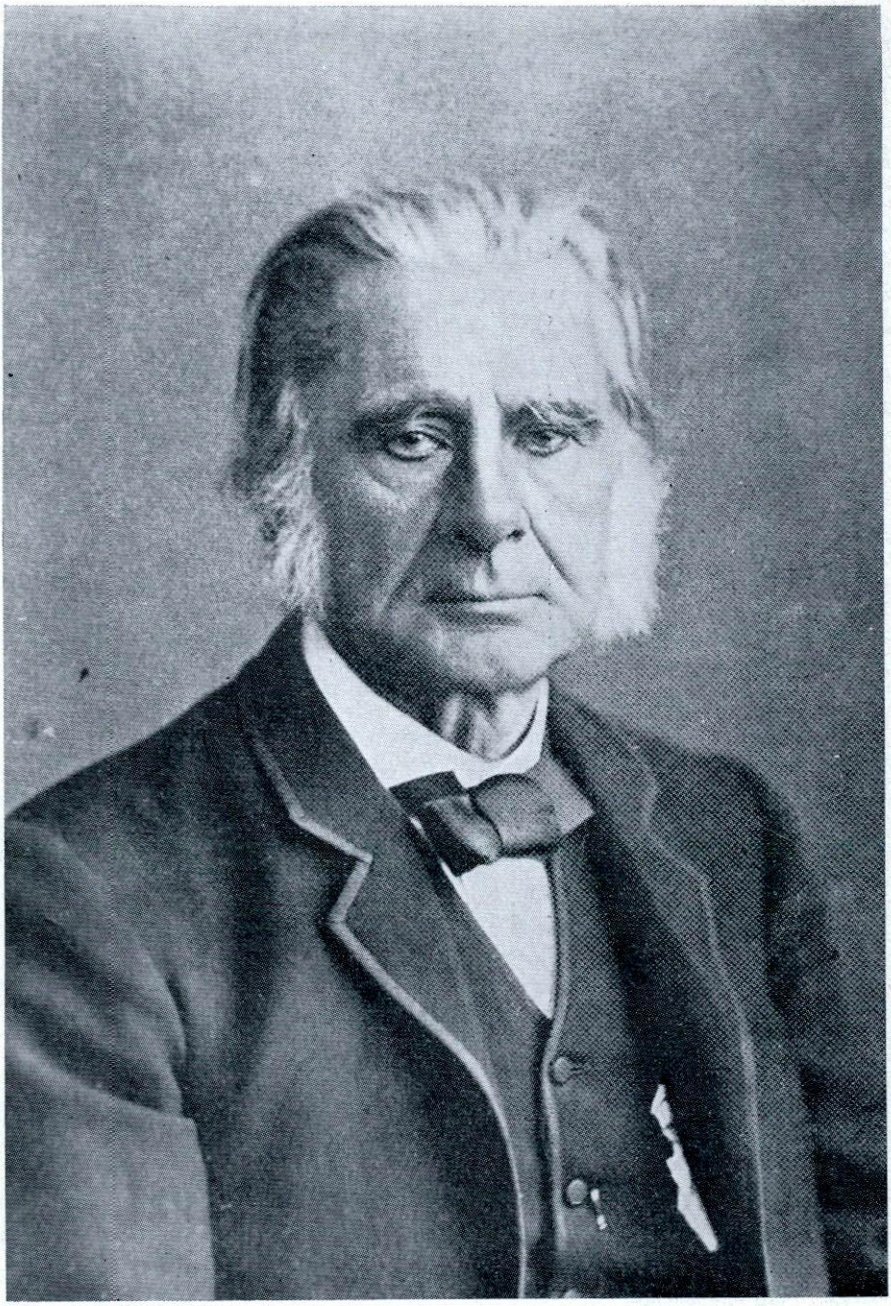

THOMAS HENRY HUXLEY

als de twee zijden van dezelfde medaille en in hun morele preoccupatie met de „plaats van de mens in de natuur".
T. H. Huxley bezat een grote mate van Britse strijdbaarheid en nam de rol van „Darwin's bulldog" op zich toen „De Oorsprong van de Soorten" verscheen. Zonder zijn bekwame en krachtige verdediging zou de conservatieve en godsdienstige weerstand tegen de theorie over evolutie en de afstamming van de mens van aapachtige voorouders veel langer hebben voortgeduurd. Hij was toen reeds zeer bekend als man van de wetenschap. Hij was zeer vechtlustig als het om de waarheid ging. Hij ontwikkelde een meesterlijke techniek van debatteren met argumenten die hij ook op papier kon zetten en die niet te weerleggen waren. Hij bezat die typische integriteit en dat onwrikbare karakter waar men in het Victoriaanse tijdperk zo'n bewondering voor had. Dankzij al deze hoedanigheden plus zijn eigen wetenschappelijke prestaties en de revolutionaire evolutieleer als „goede zaak", moest hij wel geschiedenis maken en zijn eigen naam vestigen. Hij heeft veel meer gedaan dan het vergemakkelijken van de algemene aanvaarding van de evolutieleer, want hij heeft in allerlei functies meer dan enig ander gedaan om de grondslag te leggen voor het natuurwetenschappelijk onderwijs in Engeland. Zijn agnosticisme (een term die hij zelf heeft geïntroduceerd) was streng: hij verdiepte zich in de philosophie, vooral die van Hume, en heeft de pretenties der wetenschap nooit verder doorgedreven dan gerechtvaardigd was. Boven de betrouwbare kennis die de wetenschap opleverde konden er geen stellige meningen bestaan over wat mogelijk of onmogelijk was, aangezien er geen bewijs vóór of tegen geleverd kon worden. Geen reden te zien te geloven maar geen middelen te hebben het tegendeel te bewijzen, was agnosticisme. Dit nauwgezet intellectuele geweten gecombineerd met een stoïsch plichtsbesef was het geloof van het merendeel der grootste figuren van die tijd.
Leonard Huxley, de enig overlevende zoon van T. H., trouwde met Julia Arnold, een kleindochter van Arnold van Rugby en nichtje van Matthew Arnold, zelf een vitale en briljante telg van de Arnold familie. Julian, Trevenen en Aldous waren de zonen uit dit huwelijk. Trevenen, even begaafd, aantrekkelijk en veelbelovend als de anderen, stierf toen hij begin twintig was. De twee anderen nemen het grootste gedeelte van het boek in beslag, maar er wordt ook veel aandacht besteed aan hun vrouwen en zonen en andere levendige, soms befaamde leden van de familie. Bovendien bevat het boek foto's waaruit te meer blijkt dat dit de geschiedenis van een echte familie is.
De kinderen uit het Huxley-Arnold huwelijk vertegenwoordigen, om welke reden dan ook, een vruchtbare mengeling van wetenschap en literatuur. Julian volgde in de voetstappen van zijn vader: biologie, natuurwetenschappelijk onderwijs, religie zonder dogma, en vooral de evolutie, die centraal stond in al zijn denken. Maar hij schreef en publiceerde poëzie, nam al vroeg ontslag als hoogleraar om meer tijd te hebben voor het schrijven over dingen die hem interesseerden, en hij had meer belangstelling voor algemene

begrippen dan voor speciale problemen. Tegelijkertijd is hij — en dit nog afgezien van zijn specialistische studies — altijd een uitnemende veldbioloog geweest, een accuraat waarnemer en beeldend beschrijver van vogelgedrag, een pionier in de wetenschap der ethologie en het daarmee verwante terrein der oecologie. Deze concreetheid, deze liefde voor en kennis uit de eerste hand van de natuur werd geschraagd door een bezielde nieuwsgierigheid op bijna elk gebied en een vurig verlangen naar synthesen. Hij heeft een zeer belangrijk boek geschreven over de synthese van de ideeën die het moderne begrip van de evolutie vormen. De oecologie is zelf een studie van synthesen, die de mens moet uitbreiden als de basis voor de omgang met zijn omgeving, het behoud van de natuur en zijn hulpbronnen opdat deze goed door de mensen gebruikt en niet vernietigd worden ten gevolge van de roekeloosheid van de mens. Maar het belangrijkste is de religieuze synthese van ideeën en idealen die de plaats moet innemen van de traditionele godsdiensten, als richtsnoer voor de levenshouding van individuen en gemeenschappen, waarbij alle mogelijkheden van kunsten en wetenschappen in dienst van de volledige zelfontplooiing van de mens gesteld moeten worden. Deze grootse synthese — resultaat van biologische en sociaal psychologische evolutie en levensopvatting geworden van de mens die nu bewust over zijn eigen lot en dat van de wereld kan beschikken — noemde hij „evolutionair humanisme". Ronald Clark zegt: Het uiteenzetten en propageren van wetenschappelijk humanisme — via de radio, in boeken, op het Eerste Internationale Humanistische Congres dat hij presideerde in Amsterdam in 1952 als voorzitter van de British Humanist Association — groeide in de vijftiger jaren uit tot een van Julians belangrijkste activiteiten.

Het had stellig een grotere invloed en die zal waarschijnlijk van langere duur zijn dan die van de andere dingen waarmee hij zich bezighield — het behoud van in het wild levende dieren, de overbevolking, de vele wetenschappelijke onderwerpen die zijn belangstelling hadden (p. 333).
Naar alle waarschijnlijkheid zullen Huxley's wetenschappelijke collega's het hier niet mee eens zijn, aangezien de meesten van hen zijn „evolutionair humanisme" min of meer als een aberratie beschouwen. Maar Clark laat niet na er op te wijzen dat alles waarin Julian is geïnteresseerd en waarvoor hij zich inspant, met elkaar samenhangt. Gezien deze bezielde, brede belangstelling in combinatie met een hartstocht voor synthese lijken Julian Huxley en de UNESCO voor elkaar geschapen. Maar toen hem de functie van Secretaris van het voorbereidend commitee werd aangeboden, voelde hij daar eerst niet veel voor, omdat hij andere ijzers in het vuur had. Zijn enthousiasme werd echter al spoedig gewekt en hij beging een karakteristieke gaffe door een ambitieuze beginselverklaring uit te geven waarin hij het evolutionair humanisme tot de filosofie van de UNESCO maakte. Hij heeft deze indiscretie overleefd en zijn stimulerende initiatieven zijn onschatbaar geweest tijdens de moeilijke eerste twee jaar van deze onderneming. Na

het roer in andere handen gegeven te hebben, bleef hij nog altijd zijn grote belangstelling tonen en zijn diensten verlenen.
Aldous, de jongste van de drie broers, werd van het begin af aan beschouwd als uit ander hout gesneden. Zijn bijzondere gaven zouden zwaar gehandicapped worden. In Eton verloor hij zijn gezichtsvermogen en het heeft heel lang geduurd voor hij dat, zij het gedeeltelijk, weer terugkreeg. De dood van zijn moeder toen hij nog een jongen was en drie jaar later die van zijn broer, waren zware slagen voor hem. Hij ging in Oxford studeren, behaalde goede resultaten en kwam toen in de journalistiek terecht ondanks zijn bijzonder slechte ogen. Met zijn eerste romans vestigde hij een reputatie als avant garde schrijver, met grote invloed op de jongeren.
Zijn invloed na de Eerste Wereldoorlog was te vergelijken met die van Sartre na de Tweede. Hij was de intellectueel *par excellence*. Natuurlijk weken zij evenveel van elkaar af als Frans en Engels verschillen, maar een Engelse intellectueel is tamelijk zeldzaam. In feite was Aldous een van de meest interessante figuren van onze tijd — hij had een Byzantijnse geest, propvol oude en nieuwe dingen, een onuitputtelijke voorraad vreemde wetenswaardigheden. Die bracht hij dan onverwachts en op elk willekeurig moment te voorschijn als hij zich indringend met een thema bezighield. Hij schokte en degouteerde de mensen, doordat hij zelf geschokt was en walgde; en hij amuseerde en fascineerde zijn meer ingewijde lezers doordat hij zelf erudiet en subtiel was, een weetgierig wroeter. Hij observeerde het gedrag van mannen en vrouwen even accuraat als zijn broer vogelgedrag observeerde, maar met minder plezier. Zeer zeker was hij weetgierig als zijn broer, maar hij bezat niet diens extroverte levenslust. In zijn interessantste essay „One and Many" (*Do what you will*, 1929) levert hij smalend kritiek op het kwasi hooggestemde afwijzen van het leven; zijn humanisme was meer een protest dan een werkelijke overtuiging zodat hij zich er weer van distancieerde; met de hulp van Gerald Heard kwam hij langzamerhand tot de aanvaarding van een andere traditie, de opvatting van een „eeuwige filosofie", het cultiveren van het niet-gebonden-zijn, het streven naar verzoening en éénwording met alles wat bestaat: ten slotte koos hij het Ene en wees de Velen af. Maar tot aan het einde toe ging hij door met schrijven, waarbij hij niets van zijn scherpte en zeggingskracht bleek te hebben ingeboet. Zijn wonderlijke geest voelde zich tot allerlei onderwerpen aangetrokken terwijl ook andere dingen hem in beslag bleven nemen. Maar zijn gevoelige en serieuze natuur kwam nu duidelijker uit zijn werk naar voren. Zijn broer had de grootste bewondering en genegenheid voor hem. Van het begin af aan waren zij opvallend verschillend van elkaar, toch is het niet bizar hen, zoals Clark doet, als variaties op één thema te beschouwen: de eenheid van mens en natuur, en de consequenties daarvan voor het leven van de mens.
In het eerste gedeelte over T. H., haalt Clark A. O. J. Cockshut aan in *The Unbelievers* over Huxleys Romanes Lectures:

Het laatste duidelijke geluid van de oude garde van het Engelse agnosticisme, die sterke, simpele, geweldig energieke, overtuigd ethische mannen die nog nooit van Freud hadden gehoord en stilzwijgend voorbijgingen aan het bestaan van Marx en Kierkegaard en Nietzsche, de makers van de wereld zoals wij die nu kennen.
Aldous Huxley leefde in de wereld die wij kennen — en bezat niet die enorme physieke energie van zijn grootvader of zijn broer. Zijn commentaar op de wereld die wij kennen — o.a. voetnoten zoals *Brave New World* — is even wijs als scherpzinnig en wordt veelal verkeerd begrepen. Alle drie de Huxleys zijn vaak verkeerd begrepen, hetgeen een vrij betrouwbare indicatie is voor hun buitengewoon goede inzichten en hun originaliteit.
Alles bij elkaar genomen is dit goed gedocumenteerde, intelligente verhaal over de Huxleys zeer de moeite waard. Niemand zal het serieus als een soort proefschrift beschouwen, maar velen zullen het boek met plezier lezen en daardoor gestimuleerd worden wéér eens of voor het eerst een werk van de Huxleys ter hand te nemen. De bibliografie is zeer uitgebreid alhoewel niet volledig en niet wetenschappelijk samengesteld.
Als hoofdstuk van de beschavingsgeschiedenis geeft dit boek aanleiding tot een paar opmerkingen. Hoewel T. H. een ontzaglijke invloed heeft gehad als propagandist voor de evolutieleer en de daaraan verbonden gevolgtrekkingen, betekende dat geenszins dat zijn agnostische opvattingen ook in brede kring werden geaccepteerd. Toen de strijd gewonnen was, verzette de kerk zich niet langer meer tegen wetenschappelijke theorieën, maar naast de nieuwe inzichten bleven de oude dogmata voortleven. De wetenschap won veldslagen maar niet de oorlog; er was nauwelijks sprake van een massabekering tot het wetenschappelijk standpunt. En hoewel Julian Huxley altijd een vooraanstaande, zeer gewaardeerde figuur is geweest, die nooit een gelegenheid voorbij liet gaan zijn evolutionair humanisme te verkondigen, is het zeer de vraag of velen zijn ideeën hebben overgenomen. Er is nooit een cultus geweest van het evolutionaire humanisme die te vergelijken valt met de cultus van Teilhard de Chardin en diens evolutionaire filosofie, hoewel Teilhard geen propagandist was en ook geen bekende figuur die nota bene „ontdekt" en geïntroduceerd werd in Engeland door Julian zelf.
Een tweede opmerking: het denkklimaat van gisteren komt ons vandaag uiteraard lachwekkend voor. „Toen Huxley in de herfst van 1926 het onderwerp geboortebeperking aanroerde tijdens een radiodebat over: ‚Is de wetenschap slecht voor de wereld?' brak er bijna een nationaal protest los. Huxley zelf kreeg een reprimande van Sir John Reith, directeur van de toenmalige British Broadcasting Company; in de Times betuigde de B.B.C. ootmoedig dat ‚deze uitspraak geheel onopzettelijk en niet in overeenstemming met onze beginselen was geweest. De nodige maatregelen zijn inmiddels genomen om een herhaling te voorkomen'." Dergelijke veranderingen van opvatting zijn waarschijnlijk onherroepelijk. Dit doet denken aan Tom Paine: „Onwetendheid heeft een eigenaardig karakter: als hij eenmaal verdreven

is, kan hij onmogelijk weer teruggeroepen worden ... hoewel de mens onwetend *gehouden* kan worden, kan hij dat niet *gemaakt* worden." De Verlichting was hierop gebaseerd. Het grote verschil tussen de twee Huxleybroers toont aan dat deze overtuiging nog steeds leeft hoewel geschokt is. De fundering is aanwezig, maar de bovenbouw moet opnieuw worden opgetrokken.

H. J. Blackham
Vertaling J. W. F. Klein-von Baumhauer.

„The Huxleys" - by Ronald W. Clark. Heinemann, London 635.

Boekbespreking

Op het breukvlak van twee eeuwen

In zijn essay *De eeuw van Flaubert*, opgenomen in de bundel *Phoenix*, schreef Schmidt-Degener: „Tegen alle logica in blijven we de geschiedenis gaarne zien als een opeenvolging van eeuwen. Vakken van honderd jaar die onderling min of meer contrasteeren... De willekeur dezer caesuur houdt geen verband met de ontwikkeling der gebeurtenissen — we weten het en vergeten het opzettelijk... Toch, omdat ze het bevattingsvermogen maar al te gedwee dient, klampen we ons vast aan de bestaande afperking. Ze moge in veel gevallen hinderlijk zijn, soms echter, vooral wanneer de grenzen wat losser loopen, doet het toeval die indeeling met iets rijmen. Aan enkele dezer honderdjaars-perioden heeft zich een bepaald karakter, een onderscheidend begrip gehecht; een imaginair beeld, in groote trekken tot gemeengoed geworden, bleef er van hangen..."

Het was Romein, in zijn leven gewijd aan de wetenschap der historie, bij voortduring duidelijker geworden, dat het jaar 1900 niet alleen toevallig of als werkhypothese het einde van een eeuw aanduidde, maar dat dit jaar werkelijk een afsluiting was van de burgerlijke 19e eeuw en een begin van een geheel nieuwe periode. In Romeins woorden: „Op de drempel van de twintigste eeuw stond de Europese mens, die zich een halve eeuw tevoren op weg zag naar een vrijwel totale bestaanszekerheid en dat paradoxalerwijs in tal van opzichten nog altijd was, voor de donkere poort van de volstrekte onzekerheid" (dl. II pag. 411).

Om dit inzicht te bewijzen werkte Romein tien jaar lang aan zijn *magnum opus*, dat na zijn dood — in 1967 — verschenen is, en welks derde deel, het theoretische, niet is geschreven. Dat deel zou, zonder twijfel, een bewijs hebben bevat van Romeins vast geloof in de juistheid van de historisch-dialectische geschiedopvatting, zoals hij schrijft: „... om er de nadruk op te leggen dat het hier niet om een plotseling optredende verandering gaat, zoals de historische ontwikkeling ze trouwens zelden of nooit vertoont, maar om het „omslaan" van kwantitatieve groei in kwalitatief anders worden" (dl. II pag. 404). Romein heeft deze herculische arbeid verricht om zijn dialectische theorie, zijn geloof aan de marxistische „omslag", te bewijzen en om dat bewijs overtuigend te maken moest hij de geschiedenis *integraal* beschrijven, d.w.z. alle facetten van het menselijk bestaan moesten ter sprake komen. En hoe de lezer ook oordeelt over Romeins theorie — daarover later — de diepe bewondering over zijn werkkracht, zijn kennis, zijn akribie, zijn analytisch vermogen en zijn compositietalent moet voorop staan. Er is in Nederland nooit en, dacht ik, nauwelijks in Europa en Amerika (misschien met uitzondering van enkelen als Toynbee) een historicus geweest, die zo'n immens groot onderwerp heeft aangevat en die zijn stof zo superieur beheerste.

Op de historie, als op het leven, projecteert de geschiedschrijver zijn persoon. Is die visionair, dan is zijn geschiedbeeld visionair (Michelet), is hij nuchter, exact, dan rijst een nuchter beeld op (Seignobos), is hij creatief kunstzinnig, dan wordt zijn werk als een kunstwerk (Huizinga), is hij een idealist, dan is de historie een school van het idealisme (Acton), is hij een realist, dan geeft de geschiedenis „het bewijs", dat het realisme de leidende kracht is (Treitschke). De geschiedenis zelf is een met zeven zegelen ge-

sloten boek, tot antwoord gebracht door de vragen van de historicus, die vraagt „naar zijn persoon". Ook dit inzicht, dat ik noteer, zegt meer van mij, dan van de geschiedenis, ik weet het. Het was mij erom te doen te zeggen, dat Romeins projectie groots, verhelderend en diepgravend is en dat daarom zijn gehele oeuvre wezenlijk bijdraagt tot de cultuur, die verrijkt is. Men moet wel verblind zijn door communistenvrees of -haat, door een volstrekt ongemotiveerd besef tot een elite te behoren, om niet in te zien, dat Romein een der edelste, diepzinnigste en veelzijdigste mensen is geweest, die ons land ooit heeft voortgebracht.

Hoe is de bouw van het boek?
Toen de auteur in 1962 stierf, vermeldt zijn vrouw, ontbraken nog enkele capita aan de 42, die de beide eerste delen zouden bevatten. Twee van de hoofdstukken eisten zo'n specialistische kennis, dat zij door anderen geschreven zijn; het caput over de natuurwetenschappen door zijn vriend prof. D. J. Struik uit Cambridge (Mass.) en dat over de muziekgeschiedenis, dat door Drs. F. Knuttel werd geschreven. De veertig andere — heeft Romein voor zijn dood voltooid en het lijkt mij wel zeker, dat ook bij dit werk zijn vrouw Dr. Annie Romein-Verschoor meer heeft gedaan dan materiaal verzamelen, excerperen en stimuleren. Haar naam staat niet op de band, maar het gehele werk in de hof der historie is door het tandem verricht.
In *Spectrum van de wereld in 1900* wordt een politiek economisch overzicht gegeven van de situatie van de machten van deze tijd Engeland, Frankrijk en Duitsland, waarbij aansluitend de wetenschappelijke expedities, het bijproduct van het imperialisme.
„Grenzeloos is de expansie omstreeks 1900 zowel van de Europese gedachte als van de Europese daad" (dl. I p. 34—35). In *Fin de Siècle* begint het thema, *de onzekerheid*, de gezagscrisis, de afbrokkeling van de traditie. In *De draak ontwaakt*, wordt de opkomst beschreven van het Chinese nationalisme. De periode van zowat honderd jaar, waarin Europeanen China als een grabbelton gebruikten, loopt ten einde. *Kaapstad-Cairo*, Rhodes' droom, wordt een nachtmerrie; de Afrikaanse volkeren beginnen bewustheid te krijgen. Het hoogtepunt van de macht is bereikt. *Berlijn-Bagdad* beschrijft het Wilhelminische Duitsland, met zijn onrijpe bourgeoisie en de verhouding tot andere mogendheden — vooral met Turkije — in het licht van het militairisme, uitlopend op de catastrofe van '14. In *Oriflamme en Tricolore* wordt Frankrijk rond de eeuwwisseling geschetst, met als centraal punt de *Affaire Dreyfus*, die prachtig past in de omslag-theorie van de schrijver, en meesterlijk wordt geanalyseerd.
In *De erfenis van Chauvin*, (de man die zijn naam gaf aan het begrip chauvinisme) wordt het anti-semitisme in Europa beschreven, de opkomst van het zionisme en het lot der andere minderheden. Het nationalisme is als een virulente ziektewekkende bacil over Europa gegaan. Een soort heksenproces of een rituele moord in Oost-Europa had Masaryk doen schrijven: ... Dit proces zal echter de toekomstige geschiedschrijver een maatstaf zijn van de beschaving en zedelijke tucht niet slechts van het Boheemse volk, maar van de tegenwoordige maatschappij in haar geheel; dit proces is en blijft een cultuurdocument van de stervende negentiende eeuw."
Ook deze illusie van Masaryk, die van het geloof in de vooruitgang, stierf aan het einde van de eeuw.
Om echter uit dit hoofdstuk een argument voor de stelling te putten is moeilijk. Het fascisme en nationaal-socialisme zijn hoogtepunten van een ontwikkeling, die de gehele 19e eeuw is gegroeid.
Caput 8 gaat over het pacifisme, *De grote illusie*. De publicaties en conferenties, de idealisten en de sceptici worden besproken. Er bestond inderdaad bij een groeiend aantal mensen — sedert 1870 was er in andere werelddelen en op de Balkan nog wel gevochten maar aan een langdurige wereldoorlog dacht vrijwel niemand — een optimistisch vertrouwen in pacifistische methoden, maar dat het jaar 1900 hierin een breukjaar betekent is uit Romeins knappe beschouwing nauwelijks op te maken. Wel werden de be-

wapeningskosten, in de gehele wereld, vrij plotseling veel hoger, maar het breukkarakter van 1900 is ook hier niet duidelijk.

Als in het *House of Commons* de avond viel, klonk de roep *Let candles be brought in,* daarom geeft Romein het hoofdstuk over de parlementaire democratie en het kiesrecht deze titel. Hij meent — en staaft die mening met tal van voorbeelden —, dat het parlementarisme ± 1900 in een crisis verkeerde. „Het parlement is alles en het doet niets" zo vat Romein de kritiek samen. De crisis is dan, dat de socialistische groeperingen — ondanks het nagestreefde en bijna overal bereikte algemene kiesrecht, het parlementaire stelsel toch zagen als een burgerlijke instelling, die het sociale vraagstuk niet oploste. Elitegedachten zoals geuit door Nietzsche, Pareto en Sorel waren andere ondermijners van het parlementarisme.

Onder de zwarte vaan schetst, uiterst kundig, de beweging van het anarchisme. Wel vraag ik mij af waarom bij de ongelooflijk uitgebreide bibliografie geen enkel boek of essay van ter Braak wordt genoemd in wiens *Politicus zonder partij* uitzonderlijk knappe passages over Stirner en Bakoenin voorkomen. Omstreeks 1900 trok het anarchisme zich „vereenzaamd terug op de droom van vrijheid, gerechtigheid en menselijkheid . . ." Dit diepgravende caput is, bij mijn weten, het enige, dat de schrijver gepubliceerd heeft. Het is verschenen in het *Tijdschrift voor geschiedenis* afl. 1 van 1962.

Met een citaat van P. L. Tak uit de *Kroniek* van 29 dec. 1900 over de opkomst van het socialisme opent het caput *De Rode opmars,* waarin Romein uit de volheid van zijn kennis en belangstelling schrijft over het spook dat waart. Het is bewonderenswaardig hoe de schrijver — die toch zo gekant is geweest tegen de sociaal-democraten — objectief en informatief schrijft over de strijd der scholen. De practici in Frankrijk en Engeland tegenover de dogmatici in Duitsland. Mij trof bijzonder wat Jaurès tijdens het congres in Amsterdam de Duitse socialisten toebeet: „Gij maskeert uw machteloosheid tot handelen door uw toevlucht te nemen tot de onverzoenlijkheid der theoretische formules, die uw kameraad Kautsky u tot de algehele uitputting des levens toe zal leveren" (dl. I pag. 207). Het ontstaan van de trusts en kartels met de industriebaronnen, het overgaan van het „ongebreidelde" naar het „geordende" kapitalisme vormt voor Romein de omslag.

In *Urbi et orbi* ligt, voor mij, een der hoogtepunten van het boek; het schetst de sociale omstandigheden van de 4e stand in Europa: gezondheid, woningtoestanden, urbanisatie, sociale verhoudingen. In 1900 waren er in Duitsland 33 steden van boven de 100.000 inwoners. „In de eenkamerwoningen huisden in Berlijn gemiddeld 3.69 personen, in die van twee kamers: 2.23 per kamer, in die van drie: 1.16, in die van tien en meer: 0.70." (dl. I pag. 231).

Deze, beheerst geschreven schets zou ook apart uitgegeven moeten worden en zou in hand- en schoolboeken zijn weg moeten vinden. Wil men van het socialisme iets begrijpen dan is dit het basismateriaal. *De vernederden en de gehoonden* is een voortzetting van het vorige hoofdstuk.

In *De gewezenen en de gemaskerden* wordt een schets gegeven van de middenstand. De „oude" middenstanders worden de gewezenen genoemd en zij droegen „het masker van de machteloze haat, dat hun ‚van nature' niet eigen was." (dl. I pag. 267).

Uitvoerig licht Romein de lezer in over de tekening van lower- en upper middle class zoals weerspiegeld in de romans. Met de tong in de wang, zoals de vertaling is van een Engels gezegde moet Romein het hoofdstuk *Almanack de Gotha* geschreven hebben. De verdwijnende wereld van de adel, die omdat zij de zegen van de systematische arbeid nooit gekend heeft, tot extravagancen komt, indien de rijkdom die toelaat. Goed komt uit dat de functie van de adel, drager te zijn van beschaving en cultuur, verschrompelt tot beschaving alleen, zonder cultuur. „Deze klasse had als klasse geen functie meer, al scheen het haar zelf nog steeds, dat zij *de* wereld droeg doordat zij geen andere dan de *eigen* wereld

placht te kennen" (dl. 1 pag. 290).
In *Nieuws voor iedereen* wordt het dagbladwezen besproken, dat sinds 1900 in het middelpunt staat van het openbare leven en de publieke opinie maakt, maar evenzeer afhankelijk is van wat er aan opinies leeft; instrument van groepen, en een middel om het openbare leven te idealiseren. Het is onmogelijk, zegt Romein, om het goede en het kwade van de dagbladpers te scheiden. *De Staat doordringt de maatschappij* is gewijd aan de groeiende staatsbemoeiing met het maatschappelijk leven: sociale wetten, publieke werken, onderwijs, belastingpolitiek en ... *En de maatschappij doordringt de Staat* heeft de socialisering tot thema, met de bureaucratiseringstendenzen.
In *Het feest van vervulling en verwachting* wordt de Parijse wereldtentoonstelling van 1900 beschreven, waar, misschien voor het laatst, de verworvenheden van de techniek de basis zijn voor een optimistische toekomstverwachting: de mens beheerser van ongekende krachtbronnen en natuurkrachten.
Goethe had voorspeld, dat de 19e eeuw de eeuw zou worden van het geld, de snelheid en de middelmatigheid. Als men in Romein's woorden leest over de Exposition Universelle, dan zou men er bij moeten voegen de wansmaak. Tijdens de honderden congressen, toen in Parijs gehouden overheerste de stemming van: „wat hebben wij het ver gebracht". Het was nog een wereld van zekerheid. Veertien jaar later stortte die wereld in. *Het land van belofte* is de snelheid van de auto, het luchtschip, het vliegtuig, het turbineschip. De snelheid wordt doel. Dat Romein tien jaar aan zijn boek gewerkt heeft, heeft gemaakt, dat hij driemaal dezelfde mededeling doet over de hertogin d'Uzès, een der eerste vrouwelijke autobestuurders. Dat is beslist te veel eer voor deze dame. Maar dat is dan ook de enige onnauwkeurigheid, waarop ik de nauwkeurige auteur kon betrappen. Het boek is voorbeeldig wat betrouwbaarheid van namen en titels betreft, ook een groot compliment voor hen, die de uitgave persklaar hebben gemaakt.
Het tweede deel bevat de lotgevallen van wetenschap en kunst. Ik moet in de eerste plaats omdat mij in de meeste gevallen de kennis ontbreekt om die capita te kunnen beoordelen, in de tweede plaats omdat deze beschouwing al te lang dreigt te worden, hier kort over zijn.
Caput XXII *De triomf van het atoom*, door prof. Struik geschreven geeft een overzicht van de ontwikkeling der natuur- en wiskunde. Voor een α-historicus zware kost, te zware voor mij in vele passages en in ieder geval geeft het jaar 1900 daarin geen omslag te zien, allerminst kwalitatief.
Het hervonden mysterie handelt over de ontwikkeling van de biologie en speciaal over de afbraak van het Darwinisme als „levensbeschouwing". De theorie van de *survival of the fittest* werd, buiten de biologie, door het liberalisme op de maatschappij betrokken en gaf, ondanks *Mutual Aid* van Kropotkin, een aangename rechtvaardiging van het kapitalisme. Romein ziet ± 1900 daarin een kentering. Het mysterie wordt hervonden; Hertwig, schrijvend over de natuurlijke teeltkeus, zegt: „dat dit niets anders zeggen wil dan dat wij in waarheid niets weten van het oorzakencomplex dat een bepaald verschijnsel te voorschijn heeft geroepen" (dl. II pag. 29). De ontwikkeling van de bacteriologie, de seriologie, de ontdekking der vitaminen en der bloedgroepen, ook Freuds theorieën en de moderne psychiatrie worden in *In vitro et vivo* beschreven. In *Richten, ordenen en begrijpen* is de wetenschap der economie aan de orde. Aan de hand van de studies van het genie. Max Weber wordt besproken of en in hoeverre deze wetenschap zich moest richten op de natuurwetenschap, objectief, of niet. Alle wetenschappen raken los van de oude, vaste stellingen maar die der economie vertoont een „kakelbont en schots en scheef beeld". Voorzover ik kan oordelen acht ik dit caput een der sterkste van het gehele boek. Romein kent de auteurs, staat boven de stof en kan er mee „spelen". Nauwelijks minder kundig en diepzinnig is het hoofdstuk over het recht, *Zonder blinddoek en zonder zwaard*, waar vooral de opvattingen van Léon Duguit en Jellineck de crisis belichten. De

wetenschap der criminologie, erflijkheidstheorieën versus milieu krijgt hier zijn plaats. In *Het raadsel van de sfinx* wordt beschreven hoe Freuds theorieën de psychologie een nieuwe dimensie hebben gegeven en in *Inzicht uit onmacht* worden de sociologische scholen, o.a. die van Durckheim, Weber en Sorel besproken. *Taal als teken* geeft de strijd der linguisten, vooral geïllustreerd aan De Saussure en Meillet. Ook hier, bij de eeuwwisseling een crisis van de grondslagen. „De vergankelijkheid van alle mensenwerk laat zich aan niets beter aantonen dan aan de wetenschap" zegt de schrijver.

Een term van de Duitse historicus Lamprecht, gaf Romein de titel van het hoofdstuk over de crisis in de geschiedwetenschap: *Zeitalter der Reizsamkeit.* Het schrijven van dit stuk moet Romein weinig moeite hebben gekost; zijn leven lang is hij met deze problematiek bezig geweest. *Crisis der waarden* — behandeld, natuurlijk — met Nietzsche als centrale figuur, is, in mijn ogen, het minst heldere. Nu is dit thema het zwaarste voor de historicus. Ontzagwekkend is de belezenheid en de volledigheid maar het caput blijft de lezer — mij althans — niet bij. In mindere mate, maar onmiskenbaar lijdt ook het hoofdstuk over het christelijk geloof *Babel en bijbel* aan een gebrek aan helderheid. Ook hier multa en niet multum. Het lijkt soms of Romein wat wrevelig is dat hij daarover ook moest schrijven. Van die wrevel is niets te bespeuren in het hoofdstuk *Honderd en één profeten,* een meesterlijke schets over de religieuze stromingen naast de kerken, spiritisme, occultisme, Boeddhisme (in Europa), theosofie en het Leger des Heils. In *Voor het voetlicht* worden de grote toneelschrijvers, Ibsen, Hauptmann, Wedekind, Schnitzler, Shaw beschouwd, die de mensen hun eigen leven toonden, hun gespletenheid, hun angst en hun hoop.

De schouwburg „. . . was de enige plaats waar zij hun dromen en angsten, hun illusies en problemen zo lijfelijk en bijna tastbaar konden beleven" (dl. II pag. 243). *Every man a phoenix* (een citaat van Donne) geeft een overzicht van de overige litteratuur. Het ligt geheel aan mijzelf — ik weet het — maar dergelijke overzichten zijn voor mij weinig zeggende opsommingen en voorzover het geen opsommingen zijn worden schrijvers in keurslijven geperst van de stromingen en scholen, die zij, alsof ze uitgenodigd waren daartoe, heten te vertegenwoordigen. *Noa-Noa* geeft een overzicht van de schilderkunst en ofschoon ik het een boeiend caput vind, kan ik over de inhoud niet oordelen door gebrek aan kunsthistorische scholing.

Apart bespreekt Romein de *Art nouveau,* de toegepaste, decoratieve kunst, die ook een maatschappelijk doel had, om de schoonheid te brengen aan allen, die van kunst en cultuur vervreemd waren; Ruskin, Morris.

Dageraad na Götterdämmerung, het overzicht van de muziek, werd, zoals vermeld, door Knuttel geschreven. Het geeft een knap overzicht, is helder gecomponeerd maar het omslagkarakter is niet duidelijk. De veranderde opvattingen omtrent de verhouding der sexen, over huwelijk en prostitutie — een nauwkeurige graadmeter om een cultuurperiode te beoordelen — worden besproken in *The way of all flesh,* naar de roman van Samuel Butler, in mijn ogen, een der knapste en helderste gedeelten van het boek, de beschouwingen gegroepeerd om de uitzonderlijke figuur van Forel, die zoveel werk verzet heeft om de taboes te doorbreken. Ook het hoofdstuk over het feminisme *Het afgodsbeeld onder de stolp* geeft een uitnemend overzicht van de strijd om de emancipatie. In *De eeuw van het kind* wordt het onderwijs en de opvoeding behandeld.

Het laatste hoofdstuk *De donkere poort* geeft een samenvatting en wijst op de onrust, het verdwijnen van de zekerheden op elk gebied, op het ondergaan van een vaste wereld met een vast wereldbeeld en mensbeeld. Het communisme heeft de oude posities ingenomen, geeft aan tallozen de zekerheid, die verdwenen was. Maar dit inzicht wordt genuanceerd en vragenderwijs gegeven. Romein schreef zijn boek in de jaren '50—'60 van onze eeuw en hij ziet de Europese mens voor de donkere poort

van de volstrekte onzekerheid staan.
Met opzet heb ik dit summiere en dus zo gebrekkige overzicht van het boek gegeven; een algemenere beoordeling zou iets wezenlijks van het boek weglaten. De capita vormen het bewijsmateriaal voor Romein's stelling dat het jaar 1900 de omslag toont, van kwantitatief tot kwalitatief. Deze hegels-marxistische stelling is voor de „vrije marxist", zoals Romein zichzelf noemde, een waarheid. De ideeën, stromingen, stelsels, stijlen hebben in de geschiedenis hun begin — een reactie op het voorgaande — hun groei, hun hoogtepunt, hun verval en slaan dan om in hun tegendeel.
Ik meen, dat ieder mens die de rede belangrijk acht in mens en samenleving, die het argument en het tegenargument afweegt, die, mag ik het zo zeggen, een democraat is in hart en nieren, een dialecticus is. Uit de tegendelen *kan* een nieuw verworven inzicht komen. De profeet heeft geen argumenten, hij heeft zijn getuigenis, hij luistert niet naar de ander, hem is de dialectiek vreemd. Hij legt op, hij weet het. Wat er nu gebeurd is met Hegels en Marx' dialectiek is, dat de omslagtheorie tot een geloofspunt is geworden, tot een dogma. En dan zal ik het maar „plat-uyt" zeggen; ik geloof niet in dat dogma. Noch de omslag, noch de synthese zie ik in de loop der geschiedenis. Wel veranderingen, soms langzaam, soms snel, meestal evolutionair soms revolutionair, altijd door in de dynamische wereld maar de dialectiek, kwantitatief tot kwalitatief, ik kan het niet zien. Als Romein nog leefde, zou hij waarschijnlijk antwoorden: kijk dan naar mijn boek, daar zijn de bewijzen; in 1900 was de grote omslag. En dan zou ik antwoorden, dat hier nu juist mijn ernstigste punt van kritiek aanknoopt. Romein wilde het zo zien, wilde zijn theorie verstevigen en heeft daardoor tal van verschijnselen geperst in zijn theorie. Romein, hoe veelzijdig, diepzinnig, brandend van belangstelling en nauwkeurig heeft één eigenschap, die kenmerkend is; hij heeft een zekerheid nodig, als mens en als geleerde. Uit die behoefte komt zijn streven om een *eenvoudig* systeem te hebben waardoor hij vat krijgt op het verleden. Hijzelf vond het Algemeen Menselijk Patroon, dat opgaat als men vrijwel alles als een afwijking ziet van het A.M.P. en hij had ter beschikking de historisch-materialistische dialectiek, waar men duizelingwekkend mee manipuleren kan. Hiermee wordt niets gezegd over de grootheid van Romein, alleen dat hij tot een ander type mensen behoort dan ik. Ik vind Augustinus een reus maar ik geloof niets van zijn systeem. Ik vind Romein een groot man maar ik ben niet overtuigd van de juistheid van zijn systeem.
Ik vraag me dan ook af òf dat jaar 1900 wel zo uitzonderlijk is geweest, of niet ieder ander jaar in de geschiedenis tal van nieuwe dingen te zien geeft en tal van gedachten die deels agentes deels reagentes zijn op het bestaande. Nu is dit niet waar en inderdaad is 1900 een jaar waarin opvallend veel nieuwe inzichten, vindingen, gebeurtenissen, wijzigingen en onzekerheden zijn voorgekomen, maar een „omslag" zie ik alleen in enkele aspecten.
Romein is als theoloog begonnen en dat doet iemand als hij of een zekerheid bezit, die hij uit wil dragen of als hij een zekerheid wil krijgen, die hij niet bezit. Deze studie gaf hij op, toen dit geloof hem ontglipte. De zekerheid van het socialisme kwam de behoefte vullen, en die bleef toen hij zich losmaakte van de concrete verschijningsvorm van het communisme. Gebleven is de zekerheid van een systeem, dat een sleutel was om het menselijk bedrijf te begrijpen.
Mag ik samenvatten. Ook als men dit systeem niet als juist kan zien blijft het feit over, dat Romein werkelijk een magnum opus heeft gemaakt, een groots en diepzinnig overzicht van de Europese wereld rondom 1900 en dat is een cultuurscheppend werk van de hoogste orde geworden.

H. Bonger

(J. M. Romein: „Op het breukvlak van twee eeuwen", 2 dln. Leiden, Amsterdam, 1967)

De humanist en zijn hondje

Het Bijzondere Wezen

In ieder humanisme zal op de een of andere manier „de mens", en bepaalde eigenschappen die aan hem worden toegeschreven, een centrale rol spelen. Het zou nogal ongebruikelijk zijn om een overtuiging „humanistisch' te noemen indien daarin niet ideeën van menselijke waardigheid, redelijkheid, verdraagzaamheid, een dominerende plaats innamen. Het gebruik van de term „humanisme" om daarmee de levensovertuiging van een betrekkelijk grote groep ongodsdienstige mensen aan te duiden lijkt daarom voor de hand te liggen. Als niet goden het menselijk doen en laten bepalen en er de zin van uitmaken, zullen de mensen dat zelf moeten doen. Een overtuiging waarin met deze gevolgtrekking ernstig rekening wordt gehouden verdient m.i. alleen daarom al het predicaat „humanistisch", maar misschien is het uit historisch oogpunt wenselijk om daar toch nog wel bij te verlangen dat de overtuiging in kwestie redelijk, ondogmatisch en verdraagzaam zij. In de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond staat in ieder geval terecht, dat de humanistische levensovertuiging gekenmerkt wordt door het pogen om leven en wereld te verstaan met een beroep op menselijke vermogens en zonder uit te gaan van bizondere openbaring. In het spraakgebruik is echter niet alle humanisme ongodsdienstig. Men kan zich een christelijk humanisme denken, waarin de centrale plaats die aan de mens wordt toegekend gemotiveerd wordt met de redenering: dat de mens door God is geschapen naar Gods beeld, als hoogtepunt, als kroon op het werk, als het wezen dat bestemd is vrijelijk te beschikken over de rest van het bestaande en dat daar een zekere verantwoordelijkheid in heeft. Het per slot van rekening toch niet helemaal goddelijk zijn en daardoor falen van de mens is een betreurenswaardig en blijkens het scheppingsverhaal door God zelf ook niet geheel voorziene bijkomstigheid, die gecorrigeerd kan worden door het geloof in Jezus Christus, en die gekruisigd.

Voor de ongodsdienstige humanist is er echter hoegenaamd geen reden om „de mens" als de kroon op de schepping te beschouwen. Zijn enige reden om zich zo speciaal voor de mens te interesseren is, dat hij zelf een mens is en zich als zodanig moet zien te redden — maar dat is dan ook een zeer belangrijke reden.

Er is een neiging te bespeuren in het theoretiseren over ongodsdienstig humanisme om toch dit uitgaan van de mens, of van het menselijke, een soort objectiverende rechtvaardiging te geven. Men tracht een redenering te vinden waarop God, als hij bestond, goedkeurend zou knikken. Dit kan zijn nut hebben als men wil proberen zijn medechristenen (in bepaalde zin zijn we allemaal christenen) ervan te overtuigen dat ongodsdienstige humanisten niet zomaar lieden zijn die van God noch gebod weten: ze geloven immers in de Mens, met zijn Waardebesef, als Bizonder Deel Van De Kosmos. Dergelijke pogingen om gelovigen te benaderen in een taal die ze misschien verstaan willen moeten er echter niet toe leiden dat we onszelf een rad voor ogen draaien: wie ongodsdienstig is weet uit de aard der zaak van God noch diens gebod. Voor zover er nog sprake is van geboden zijn die door onszelf gemaakt en we weten nog niet zo erg goed hoe dat in zijn werk gaat [1].

Mens en dier

Het kost niet veel moeite uit onze geschriften passages te lichten die de toets ener

wetenschappelijke kritiek niet kunnen doorstaan. Daartegen zou men kunnen inbrengen dat zulke geschriften meestal bestemd zijn voor een „breed publiek" en dat de formulieren erin niet bestemd zijn om op formalistische wijze te worden nageplozen. Slechte verstaanders, zo zal men opmerken, kunnen overal wel zulk soort aanmerkingen op maken. Ik verkies echter op het ogenblik de rol van slechte verstaander. Er zijn teveel mensen die vinden dat „dat humanisme" zo'n vaag en geleerd gepraat is dat de „gewone man" niet aanspreekt, en er zijn ook te veel mensen die vinden dat „het verbondshumanisme" niets anders is dan een soort christendom zonder god, of een onderonsje van litterair geschoolde filosofen. De populaire brochuretjes schieten dan blijkbaar wat de gewone man betreft hun doel voorbij (de gewone man is ook niet zo stompzinnig als sommigen denken) en als we dan toch intellectueel moeten doen, dan liever goed. Theoretische beschouwingen van humanisten zijn dikwijls niet alleen vaag, maar — zoals gezegd — bovendien wetenschappelijk onhoudbaar en dus ook vanuit intellectualistisch oogpunt onbevredigend. Dit opstel is ontstaan uit het onbehagen dat me dikwijls bekruipt hierover, waarbij vooropgesteld moet worden dat dit onbehagen er niet zou zijn als ik niet groot belang zou hechten aan het concrete doel dat het Humanistisch Verbond zich stelt.

Uitlatingen over verschillen tussen mens en dier treft men op vele plaatsen aan. Bijvoorbeeld ook in de brochure „Humanisme en Sexualiteit", samengesteld uit nota's van een commissie van deskundigen die aandacht moest geven aan wetenschappelijke opvattingen over zaken als sexuele opvoeding, verloving, huwelijk en eugenetiek. Gezien de wetenschappelijke pretenties van dit geval mag de slechte verstaander hopen hier beter aan zijn trekken te komen. Hij vindt echter zijn boze vermoedens bevestigd. Sexualiteit is iets dat de mens met vele dieren gemeen heeft en dat dan ook nogal „dierlijk" aandoet. Onze humanistische commissie had dan ook een stevige behoefte om uitgebreid te gaan vertellen dat de menselijke sexualiteit niet zomaar iets dierlijks is zonder meer. Nu zijn er voor de bioloog ook wel interessante verschillen te noemen tussen het voortplantingsgedrag van mensen en dat van de meeste dieren. *Huxley* (8) bijvoorbeeld heeft er een aantal genoemd en men kan er zelf nog wel voorbeelden bij verzinnen. Mensen paren bij voorkeur liggend in hun nest met de ventrale zijde naar elkaar toe. Hun bronst is niet aan bepaalde seizoenen gebonden: of het vriest, dooit, stormt of de zon schijnt, de mens paart en plant zich voort op in vergelijking met vele diersoorten ongebreidelde wijze. Maar een dergelijke soort zaken is natuurlijk voor een humanistische commissie te platvloers. Stoelend (of beddend) op een Levensovertuiging kan men veel moeilijker verschillen vinden. Zo lezen wij dan bijvoorbeeld op pag. 5:

> „Het kenmerkende van de mens is, dat hij leeft door beslissingen te nemen. Ook het dier moet wel eens een soort beslissing nemen. We zien onze hond soms aarzelen tussen gehoorzaamheid aan de baas en de neiging een soortgenoot achterna te rennen. Maar we kunnen ons niet onttrekken aan de indruk dat hij meer gedreven wordt dan een beslissing neemt. En gewoonlijk beslist een dier helemaal niet, maar volgt het zijn instinct".

Het hangt er maar van af wat men wil verstaan onder het nemen van een beslissing. wat het onderscheid is tussen een beslissing en „een soort" beslissing, en wat men bedoelt met gedrevenheid. Dat is allemaal niet zo eenvoudig. Het vraagstuk is aangesneden door *Groffen* (6) die in zijn openbare les het thema „gedrevenheid of keuze" behandelde. Uit deze verhandeling krijgt men de indruk, dat de bewering als zou de mens leven door beslissingen te nemen, voor psychologen niet zo erg aanvaardbaar is, al kan verdedigd worden dat mensen soms wel eens een beslissing nemen. *Groffen* stelt voor om van een beslissing of een keuze te spreken als aangetoond kan worden dat er bij het subject dat kiest of beslist een kosteninzicht aanwezig is. Dat wil ongeveer zeggen dat het subject dat iets begerenswaardigs nastreeft een inzicht bezit in wat de verwerving ervan hem zal kosten aan geld, vermoeienis, inspanning e.d. Van gedrevenheid zou dan sprake zijn als iets begerenswaardigs werd

nagestreefd zonder kosteninzicht, of ongeacht de kosten. Dit criterium is echter moeilijk op dieren toe te passen en wat *Groffen* over dieren beweert is niet erg bevredigend. Het wil mij voorkomen dat kosteninzicht e.d. worden gedacht in bewustverstandelijke vorm, maar daar weten we juist niets van af wat dieren betreft. Als wij alleen naar gedragscriteria kijken, en de kwestie of een gedrag al of niet verstandelijk is bepaald in het midden laten, is het niet waar dat er bij dieren geen sprake is van kosteninzicht. Dieren als ratten, honden e.d. zijn wel degelijk in staat in bepaalde omstandigheden de kortste, snelste of veiligste weg te kiezen om hun doel te bereiken. Een soort kostenberekening treedt bijvoorbeeld ook op bij webbouwende spinnen. Een spin heeft geen onbeperkte hoeveelheid zijde en kan ook niet onbeperkt zijde blijven produceren. Als men nu een spin laat hongeren, zodat zij minder eiwit kan opslaan dan normaal, dan gaat zij een kleiner, maar wel volledig web spinnen, in plaats van een normaal web te beginnen en de arbeid af te breken als de zijde op is. Dit is belangrijk, want met een kleiner web heeft de spin nog enige kans om prooien te vangen en de honger te stillen, maar met een onvolledig web is niets te beginnen omdat de kleverige vangdraden pas op het laatst worden aangebracht. Er zijn nog meer experimenten gedaan die er alle op wijzen dat de spin kan meten hoever haar zijdevoorraad strekt en aan de hand daarvan grootte, aantal draden enz. van te voren kan bepalen (zie *Peakall* (11)). De bewering, dat een dier er meestal mee volstaat „zijn instinct te volgen", lijkt afkomstig uit populariseringen van nogal verouderde opvattingen over diergedrag. Deze commissie had beter moeten weten, en ik vraag me bovendien af of er werkelijk een lid van de commissie ooit een hond heeft bezeten en het dier behoorlijk heeft geobserveerd.

De brochure vervolgt, na te hebben geconstateerd dat de mens voortdurend in de steek gelaten wordt door zijn instincten (wat daarmee ook bedoeld mag zijn?) en zelf zijn leven vorm moet geven (wie anders?):

> „Het dier gaat vrijwel geheel op in de situatie waarin het verkeert; de mens staat er bijna steeds ook enigszins buiten. Hij *is* niet alleen, hij heeft er ook weet van. Hij weet van vroeger en later, van hier en daar, van oorzaak en gevolg, op een onvergelijkelijk veel helderder wijze dan het dier".

De moderne humanist, wandelend met zijn hondje, krijgt direct in de gaten dat hijzelf weet loopt te hebben van hier en ginder en overal en weer of geen weer, terwijl dat hondje maar wat aanrommelt vanuit zijn duistere instincten. Hoe hij zich deze wijsheid verschaft vertelt hij er wijselijk niet bij. Ik vind het echter nogal arrogant van die humanist dat hij zich aldoor zo op de borst slaat omdat hij geen dier is. Nog afgezien van de vraag of alles wat hij hierover beweert wel waar is, vind ik het zo'n omslachtige manier om duidelijk te maken dat men bij het volvoeren van de paringsdaad behoort te denken aan de toekomst van de kindertjes die daar het gevolg van kunnen zijn. Sexuele ethiek heeft op zichzelf niets met „onze hond" te maken en niemand vraagt van een commissie als deze zich aan vergelijkende zoölogie te buiten te gaan, en zeker niet op deze wijze. Men zag blijkbaar geen andere manier om de moraal te introduceren dan via een schop naar „onze hond":

> „Daarom kan alleen de mens zich een voorstelling maken van de keuze tussen juist en verkeerd handelen. Hij alleen heeft te maken met goed en kwaad".

Men kan er hier weer over twisten wat men onder „goed" en „verkeerd", „juist" en „onjuist" wil verstaan en zelfs over de effectiviteit van de voorstelling die de mens daarover heet te hebben (zie Verheijen (17)). Zelfs onze commissie had al opgemerkt (zie boven) dat bijvoorbeeld honden vaak de neiging hebben dingen te doen waarvan ze „weten" dat die hun verboden zijn. Je zou dus zeggen dat zo'n dier toch wel een besef heeft van „juist" en „verkeerd". Het is echter waarschijnlijk dat hier iets „hogers" en „diepers" achter zit waar men als eenvoudig bioloog niet zo gauw op komt. Als de brochure even later juicht: „De mensen duiken tezamen op uit het zijn" leg ik hem maar terzijde. Deze taal is inderdaad te verheven om door gewone stervelingen te worden begrepen. Na deze opduik uit het zijn kom ik graag weer eens

met mijn voeten op de grond en blijf daarbij liever gespeend van nog meer humanistenjargon. Ik heb allerlei beweringen gelezen over dieren die ik niet kan verifiëren omdat het beweerde zich aan menselijke waarneming onttrekt, en beweringen over mensen waarvan ik niet precies weet wat ik ermee aan moet. Volgens gangbare humanistische opvattingen zal dit wel erg dom van mij zijn. Men veronderstelt dat eenvoudige ongeschoolde arbeiders de verschilpunten tussen mens en dier haarfijn uit de doeken kunnen doen, als de gespreksleider maar de juiste vragen stelt. (Zie het gesprekssschema „Verschil mens en dier" in de brochure „Het groepsgesprek in de humanistische geestelijke verzorging" door C. H. Schonk. Ik neem overigens gaarne nota van een opmerking die Schonk hierover tegen mij maakte, namelijk dat de bedoeling van dit schema is om de mensen over zichzelf te laten denken en niet om hen wetenschappelijke uitspraken te laten doen). Ik heb daarentegen de indruk dat de meeste mensen niets van dieren afweten, afgezien van wat onmethodische en verkeerd geïnterpreteerde waarnemingen aan hun hond, goudvis of kanariepiet.

Gedrag, instinct en intelligentie

Subjectieve gewaarwordingen bij dieren kunnen we niet direct waarnemen. Er is ook geen taal, waarin de dieren ons iets over zulke gewaarwordingen zouden kunnen vertellen. Dit bewijst natuurlijk niet dat ze er geen hebben; we kunnen er ons gewoon niet over uitlaten. In het moderne gedragsonderzoek, of dat nu ethologie (wetenschap der gedragingen) of vergelijkende (dier-) psychologie heet is het idee dat men moet proberen achter de subjectieve gewaarwordingen bij dieren te komen grotendeels verlaten.

Wij hebben boven gezien, dat in humanistische kringen de mening opgeld doet dat dieren (behalve de mens) geen zelfbewustzijn hebben. Voor ons mensen is dat hebben van zelfbewustzijn een subjectieve gewaarwording. Wij menen dat andere mensen dezelfde ervaring hebben op grond van mededelingen die deze ons in de taal doen. Zou men iets willen zeggen over het al of niet aanwezig zijn van zelfbewustzijn bij dieren, dan zou men van dat begrip „zelfbewustzijn" een *operationele* definitie moeten geven. Dat wil zeggen, dat men criteria zou moeten aangeven op grond waarvan men aan de hand van gedragswaarnemingen bij een of ander organisme vast zou kunnen stellen, of dit wel of niet zelfbewustzijn heeft volgens de gegeven definitie. Bij mijn weten wordt een dergelijke definitie nog niet gehanteerd, in ieder geval niet in het soort levensbeschouwelijke litteratuur dat ik op het oog heb. Een manier om het te doen is wellicht zo, dat het criterium voor het hebben van zelfbewustzijn o.a. ligt in het beschikken over een taal waarin men over dat zelfbewustzijn mededelingen kan doen. Dan hebben dieren per definitie geen zelfbewustzijn, maar daar schieten we dan niet veel mee op omdat zoiets de fiere mededeling van de humanist dat hij, in tegenstelling tot andere dieren, een zelfbewustzijn heeft, tot een trivialiteit reduceert. Men kan dan wel volstaan met de opmerking „mensen kunnen praten en dieren niet'. (Dat is overigens op zichzelf belangrijk genoeg!).

Het gedrag van dieren, de oorzaken van het ontstaan van een bepaald gedrag en de functie ervan kunnen door ons alleen worden bestudeerd door dat gedrag onder verschillende omstandigheden waar te nemen en die omstandigheden experimenteel te variëren. In het gedrag van vele diersoorten blijken dan bepaalde stereotiepe componenten voor te komen, handelingen die door alle normale individuen van de soort op dezelfde wijze in overeenkomstige omstandigheden worden uitgevoerd. Er zijn natuurlijk tal van voorbeelden hiervan te noemen, ook uit min of meer populair wetenschappelijke werkjes, zoals het alleraardigste boekje van Lorenz (10) en het uitstekende boek van Tinbergen (16). Ik zal hier volstaan met een voorbeeld uit het meer voor vakmensen geschreven werk van Hinde (7) (het voorbeeld is overigens overgenomen van Lorenz en Tinbergen) omdat het een tamelijk duidelijk voorbeeld is en het citaat tevens kenmerkend is voor de toon waarop in de moderne ethologie over diergedrag wordt gepraat.

„Each animal has a repertoire of these fixed action patterns, and only a limited ability for developing new ones. The limitation may be set by the availability of the effectors and the mechanics of the body: there are some sounds which the vocal apparatus of a song bird cannot produce, and hippopotami just cannot walk on two legs. Beyond this, however, limitations are imposed by the nature of the nervous system. Thus . . . the Herring Gull (zilvermeeuw) and many other ground-nesting birds have a special movement for retrieving eggs which roll out of the nest: they stand up, place the bill beyond the egg, and then roll the egg back into the nest, moving the bill from side to side to prevent the egg from slipping away. The whole act is clumsy, for the egg frequently rolls away from the narrow ventral side of the bill, and it would seem much more efficient to use one of the wings or feet. Nevertheless, no bird has ever been known to develop a new movement for retrieving eggs". (op. cit. pag. 19—20)

Niet alleen dat de meeuw niet „inziet" dat er handiger manieren zijn om een ei in het nest terug te krijgen, hij geeft er ook geen blijk van erg veel te begrijpen van de functie van die handeling. Tinbergen en Baerends vonden dat als je een namaak-ei op de rand van het nest legt dat veel groter is dan een normaal ei, de meeuw een hele tijd vruchteloos zal proberen dat rare bakbeest in zijn nest te krijgen, en het voorrang te geven boven een ei van meer normale proporties. Ziet de meeuw dus een of ander eivormig voorwerp naast zijn nest, dan gaat hij dat „domweg" in zijn nest rollen.

Dergelijke stereotiepe handelingen die typisch zijn voor de soort, veelal zijn aangeboren, en die een duidelijke functie hebben die door het dier vaak niet gekend kan worden, noemt men wel „instincthandelingen". Men kan dus tamelijk duidelijk vertellen wat een „instincthandeling" is zonder te zeggen wat een „instinct" is. Men kan natuurlijk zeggen dat een „instinct" datgene is wat het dier aanzet tot het plegen van instincthandelingen. Dan is wel duidelijk dat een dier niet één instinct heeft maar verscheidene, maar verder is men met deze terminologie geen zier wijzer geworden. Het gebruik van mooie woorden voor dingen waar we niets van afweten kan zijn nut hebben, maar leidt over het algemeen te gauw tot het verkopen van goedkope wijsheden als: „dieren leven allen vanuit hun instinct". Zo gauw men ergens wel iets van afweet heeft men eigenlijk geen behoefte meer aan het mooie woord dat men vroeger gebruikte. Sommige onderzoekers gebruiken de term „instinct" dan ook niet of nauwelijks meer. Als men bijvoorbeeld in het 534 pagina's tellende en zeker niet oppervlakkige boek van Hinde (7) in het register het woord „instinct" opzoekt, dan blijkt dat op slechts een plaats te zijn gebruikt. Daar staat dan:

„. . . until recently most of the questions asked about the development of behaviour have been in the form of dichotomies — is a given piece of behaviour „instinctive" or „intelligent", „innate" or „learnt"? That such dichotomies are not only false but sterile, has now been pointed out by a number of authors . . .".

De stereotiepe „fixed action patterns" spelen een grote rol in het gedrag van de meeste dieren. Omdat dit het eerste was dat opviel in de wetenschapelijke studie van diergedrag heeft men er sterk de nadruk op gelegd, op zichzelf niet ten onrechte natuurlijk. Maar dit heeft blijkbaar, vooral bij niet-biologen, geleid tot het geloof, dat een dier uitsluitend vanuit zijn instinct leeft. Dat betekent operationeel niets anders dan: „een dier voert uitsluitend instincthandelingen uit", en dat is nu net niet waar, zelfs als men meent dat het gebruik van de term „instincthandeling" nog zin heeft. Het is om te beginnen lang niet altijd gemakkelijk om uit te maken of een handeling aangeboren dan wel aangeleerd is (een van de criteria voor een „instinct-handeling" is namelijk dat hij is aangeboren). Het is nog veel minder eenvoudig om „instincthandelingen" geïsoleerd van eventueel ander gedrag dat zou kunnen optreden, te bestuderen. De meeste dieren leren namelijk van alles tijdens hun leven (kijk maar weer naar „onze hond"), dat wil zeggen: wat een dier zal gaan doen hangt af van ervaringen die het vroeger in zijn leven heeft opgedaan. Er kunnen

handelingen optreden die practisch helemaal aangeleerd zijn (bijvoorbeeld een hond die tegen een deurkruk opspringt om de deur te openen) maar het kan ook voorkomen dat instincthandelingen gemodificeerd worden door ervaring. Heel merkwaardig is, dat een gedrag soms op een ander object gericht kan zijn dan normaliter het geval is. Voorbeelden hiervan vindt men in Lorenz (10): tamme kauwen en ganzen gedroegen zich tegenover deze onderzoeker alsof hij ook een kauw resp. gans was, in afwijking tot wat bij deze vogels over het algemeen gebruikelijk is. Dit kwam natuurlijk doordat de vogels een bepaald soort ervaring met hem hadden opgedaan. Hieruit blijkt tevens, dat als een handeling in een gegeven situatie bij vrijwel alle exemplaren van een soort voorkomt, dit nog niet geheel aangeboren hoeft te zijn. Het kan ook zijn dat de ervaring waaraan de dieren van een soort blootstaan bijna altijd dezelfde is, zodat ze hetzelfde leren. Het eerste wezen dat een ganzejong dat net uit het ei kruipt, ziet, is normaliter een gans, en het gedraagt zich dan verder tegen zulk soort wezens op een bepaalde wijze. In het geval dat het eerste wezen dat het jong ziet, Lorenz is, gedraagt het zich voortaan tegenover Lorenz zoals andere ganzejongen zich gedragen tegenover oudere ganzen.
Het is tenslotte aan iedere onderzoeker op dit gebied bekend hoe moeilijk het is om goed vergelijkbare en reproduceerbare laboratoriumproeven te doen over gedrag, omdat ratten, muizen, vogels, vissen en andere geschikte proefdieren vaak heel snel bepaalde eigenaardigheden van de proefopstelling leren en zich minder goed om de tuin laten leiden dan de onderzoeker lief is, en omdat men heel nauwkeurig te werk moet gaan wil men er zeker van zijn dat alle dieren dezelfde of althans vergelijkbare levenservaring hebben opgedaan voor het experiment. Daartegenover wordt van het leervermogen van dieren ook vaak een dankbaar gebruik gemaakt bij bepaalde onderzoekingen. Als men bijvoorbeeld wil weten of een dier bepaalde kleuren, toonhoogten, vormen of smaken kan onderscheiden, gaat men na of men het dier erop kan dresseren.
Nu kan niet ieder dier zomaar alles leren. Wat een dier leert moet op de een of andere wijze passen in zijn structuur. Lorenz (10) vertelt bijvoorbeeld dat een papegaai, die allerlei woorden na kan leren zeggen en die ook verrassend goed in staat is associaties te leggen tussen woorden en situaties („Auf Wiedersehen" roepen als het bezoek weggaat en niet eerder), niet in staat was om „eten" of iets dergelijks te roepen als hij honger heeft, ondanks alle pogingen hem hiertoe te dresseren. Naarmate het leervermogen van een soort groter is en er dus meer variaties en uitbreidingen aangebracht kunnen worden aan de soortseigen gedragsstructuur, is het moeilijker om die „instinctieve basis" te herkennen. Dat geldt dan natuurlijk zeer in het bijzonder voor de mens. Van Praag (12) meent, en denkt dat Verheijen (17) ook meent, dat de mens „niet de instincten heeft die het roofdier tegenover soortgenoten binnen de perken houdt (sic)". In aanmerking nemend dat „roofdier" als beeldspraak bedoeld is (zie boven) suggereert dit, dat het gedrag van de mens een aangeboren, „instinctieve" basis mist. Dat was kennelijk niet de bedoeling van Verheijen (18) die in zijn stuk wel spreekt van de „aangeboren, instinctieve basis" van ons gedrag, en die alleen de roofdier-afkomst van de mens in twijfel trekt. Zo algemeen zal van Praag het echter ook wel niet bedoeld hebben. Hij had speciaal remmingsmechanismen op het oog die zouden belemmeren dat soortgenoten elkaar afmaken. Maar dat de mens die zou missen is ook zo zonder meer niet uit te maken, zeker niet als men niet nauwkeurig specifieert wat voor remmingsmechanismen men bedoelt. Het komt mij voor, dat de mens zulke remmingsmechanismen wel degelijk heeft tegenover bijvoorbeeld zijn of haar sexuele partner en tegenover zijn of haar kinderen, dus waarom niet tegenover vrienden; collega's, chefs enz.? Kinderen kunnen wel degelijk onze agressieve neigingen opwekken, maar dit leidt slechts zelden tot ongelukken. Ik herinner mij een afbeelding uit „The Study of Instinct" van Tinbergen waarin een aantal „lieve" diertjes stonden afgebeeld naast een aantal „onsympathieke" dieren. De lieve dieren hadden qua uiterlijk allen iets van een menselijke

baby: een ronde schedel, een niet sterk vooruitstekende bek en grote ronde ogen. Dit demonstreerde dat een bepaalde combinatie van uiterlijke kenmerken min of meer automatisch bij ons een „ouderlijke" reactie oproept, desnoods tegen beter weten in, want een bloedhond kan best veel „liever" zijn wat zijn gedrag betreft dan een piepmuisje. Iets anders is, dat deze aangeboren „instinctieve" basis van ons gedrag niet meer, zoals bij vele dieren, min of meer automatisch een optimale aanpassing aan het milieu te weeg brengt (dat zou bij dieren hier of daar ook nog wel eens tegen kunnen vallen overigens, maar daar zullen we het maar niet over hebben). Zeker lijkt mij, dat de mens niet uitsluitend rationeel kan leven. Of het zinloze van bepaalde menselijke gedragingen (oorlog, wreedheden) veroorzaakt wordt door instinctieve acties en reacties die men niet aan in historische tijd sterk veranderde leef-omstandigheden heeft weten aan te passen, of door het weggevallen zijn van bepaalde instinctieve remmen, of beide, of door nog wat anders, lijkt me een probleem waarvan de oplossing nog zeer onbekend is. Er zal nog heel wat nauwkeurig vergelijkend onderzoek moeten worden gedaan voor we een biologisch aanvaardbare theorie over het gedrag van de mens kunnen opstellen. Beweringen over de verschillen tussen mensen en dieren in de statuten van het Humanistisch Verbond of welke andere ethische vereniging ook bieden geen geschikt uitgangspunt voor een dergelijk onderzoek, waarin men zo onbevooroordeeld mogelijk te werk dient te gaan. Keren we terug naar het leren bij dieren, dan kan worden opgemerkt dat dit nagenoeg altijd een bepaalde vorm van dressuur is. Het dier leert een verband te leggen tussen het verrichten van een bepaalde handeling en het daarop volgen van een „beloning" of een „straf". Men kan proberen „dresseerbaarheid" te onderscheiden van „vaardigheid in het oplossen van nieuwe problemen". Het laatste zou men dan een „hogere" vorm van intelligentie kunnen noemen dan het eerste, en het zou goed in de kraam van een modern humanist te pas komen als kon worden aangetoond dat deze hogere vorm van intelligentie is voorbehouden aan de mens. Dat kan echter niet, al presteert de mens op dit gebied meer dan andere diersoorten. Inderdaad, er schijnt een scherp contrast te wezen tussen de briljante scholier die een moeilijk wiskunde-vraagstuk oplost en „onze hond", die we met behulp van wat strenge dressuur een paar eenvoudige kunstjes kunnen leren. Maar toch is dit verschil meer gradueel dan principieel. Wie zich zijn middelbare schooltijd nog herinnert weet hoeveel dressuur er ook aan het oplossen van vraagstukken te pas kwam. Het is niet helemaal juist dit aan het onderwijssysteem te wijten, al kan dressuur ook wel eens te star zijn. Ik zie in principe niet welke andere wijze van oplossen van vraagstukken er zou kunnen bestaan dan het proberen de gevolgen van een bepaalde handelwijze te voorspellen op grond van vroeger opgedane ervaring. Het is nu voor de mens buitengewoon belangrijk, dat zulke vroeger opgedane ervaring bij hem mondeling of schriftelijk van het ene individu op het andere kan worden overgedragen en het is in wezen de taal, die de mens zijn voorsprong op de andere dieren geeft. Het herkennen van gemeenschappelijke trekken in de huidige situatie en een situatie in het verleden geschiedt bij de mens via abstracte begripsvorming, en hierbij is de taal ook een belangrijk, zo niet onmisbaar, hulpmiddel. Wat bij de dressuur van de mens fungeert als „straf" en „beloning" kan ook een veel indirecter of verder in de toekomst liggend iets zijn. De mens kan sparen voor zijn pensioen, d.w.z. zich nu iets ontzeggen om daar over een jaar of 40 een beloning voor te ontvangen. We kunnen het vraagstuk in hoeverre er onderscheid is te maken tussen dressuur en inzicht dan ook rustig laten voor wat het is, want de voorsprong van de mens op de andere dieren wordt al voldoende duidelijk als we ons realiseren dat de hoeveelheid kennis (= ervaring) die een mens tijdens zijn leven kan opdoen en doorgeven enorm is in vergelijking tot wat zelfs een chimpansee kan verwerken. Een doorslaggevende factor hierbij is dan, dat de mens vanaf ongeveer zijn derde levensjaar allerlei wetenswaardigs krijgt toegevoerd uit zijn omgeving via de taal.
Steeds blijkt weer: het taalvermogen is een vermogen dat de mens van andere dier-

soorten onderscheidt, omdat die andere diersoorten dat vermogen niet of in veel mindere mate hebbben. Voor de bioloog is dit op zichzelf niet zo opzienbarend. De enige reden immers waarom wij diersoorten van elkaar kunnen onderscheiden is, dat elke soort kenmerken en/of vermogens heeft die de andere soorten niet of in veel mindere mate hebben. De mens is uniek net zo goed als het vogelbekdier, de afrikaanse olifant of de potvis. Niemand zal toch zijn levensovertuiging funderen op het vogelbekdier als bizonder deel van de kosmos omdat dat het enige zoogdier is dat een snavel heeft en eieren kan leggen. De voornaamste reden waarom dat niet wordt gedaan is, dat wij nu een keer geen vogelbekdieren zijn en er niet zoveel prijs op stellen eieren te kunnen leggen (hoewel dat misschien wel verdomd gemakkelijk zou zijn). Het is overigens in de biologie een bekend verschijnsel dat contrasten vervagen naarmate men nauwkeuriger kijkt. Dat geldt ook voor het onderhavige geval. Het contrast tussen intelligente mensen (Newton, Darwin, Nietzsche) en domme dieren (sponsen, kwallen, slakken) is groot, maar de zaak wordt minder duidelijk als we debielen of idioten gaan vergelijken met goed geselecteerde ratten, dolfijnen of chimpansees. Ik ben geen ethnoloog, maar het zou me niets verbazen als de handel en wandel van australische inboorlingen of steentijdperk-papoea's meer zou blijken overeen te komen met die van chimpansees of gorilla's dan met die van personen behorend tot haagse regeringskringen. Recente onderzoekingen wijzen er wel op dat het gedrag van chimpansees in de natuur in verrassend veel opzichten „menselijk" aandoet. Dit zijn allemaal op een bepaalde manier oneerlijke vergelijkingen, maar als we gaan proberen een manier te vinden om wel eerlijk te vergelijken komen we in moeilijkheden. Gedragsprestaties kunnen niet los worden beschouwd van de omstandigheden waaronder een dier „normaliter" leeft, vandaar dat er dure expedities worden uitgerust om chimpansees in het wild in plaats van in de dierentuin te bestuderen. Iedere diersoort leeft weer onder andere omstandigheden. De problemen van een menselijke scholier zijn niet die van een dolfijn en daardoor kunnen we geen goede basis vinden om de „intelligentie" van scholieren met die van dolfijnen te vergelijken, nog afgezien van aller problemen van statistische aard. Men kan niet „gewoon" het IQ van een dolfijn gaan meten, want de tests die men voor mensen heeft verzonnen slaan voor een dolfijn nu eenmaal nergens op.
Niettemin: accoord, wat betreft leervermogen, taal, en wat daar verder mee samenhangt is er een groot verschil tussen mensen en andere dieren. Een beschouwingswijze waarin men er op uit is, de mens als een „hoger" wezen dan een dier te beschouwen zou hier gebruik van kunnen maken. Ik heb alleen willen aangeven dat zulks nogal overdreven voorkomt. Het past verder in zo'n beschouwingswijze om te geloven dat de bizondere menselijke vermogens ineens door een sprongsgewijze variatie te voorschijn zijn getreden in de afstammingsgeschiedenis van het dierenrijk. Sinds Darwin kunnen we als verlichte geesten niet meer met goed fatsoen in een afzonderlijke creatie van de mens geloven, maar dit komt er dan het dichtste bij. Hoe het precies gegaan is weet natuurlijk niemand, maar de beschikbare palaeontologische gegevens maken het op zijn minst aannemelijk, dat de mens zo goed als elke andere soort is ontstaan via een reeks van kleine, geleidelijke overgangen. De vraag: „was dit nou nog een aap of al een mens?" is vaak moeilijk te beantwoorden en ook hier zullen m.i. de grenzen vervagen bij nauwkeuriger studie. De vraag, waar de grens te trekken tussen mens en niet-mens zal op een gegeven moment slechts een kwestie zijn van definitie: men trekt dan die grens maar ergens bij afspraak om de betekenis van het woord „mens" te bepalen. (Zie bijvoorbeeld von Koenigswald (9)). Dat de huidige mens toch nog een tamelijk scherp contrast vormt met de huidige mensapen komt doordat de tussenvormen zijn uitgestorven. Toen een keer taalvermogen en werktuiggebruik en wat daarmee samengaat (wapens!) een zekere graad van ontwikkeling hadden bereikt moet er een scherpe en medogenloze selectie hebben plaatsgevonden in de richting van verdere perfectionnering ervan. Het is niet aannemelijk dat de Neanderthalers, Cromagnons en hoe ze verder mogen heten erg

zachtzinnig met hun iets dommere medeschepselen omsprongen; veeleer hebben ze elkaar opgewekt uitgeroeid. Per slot was het christendom toen nog niet uitgevonden, evenmin als het verdraagzame derivaat daarvan: het humanisme. Men kan er zich eerder over verwonderen dat er nog mensapen bestaan, maar met de uitroeiing daarvan is inmiddels ook al een aanvang gemaakt. Het is duidelijk dat hoe meer de mens uitroeit, hoe unieker zijn plaats in de natuur wordt.

Informatieverwerkende systemen

Evenals men steeds geprobeerd heeft, een wezenlijk verschil tussen mens en dier te vinden, heeft men ook gezocht naar een essentieel onderscheid tussen leven en niet-leven. Ook hier lijkt het contrast scherp genoeg als we onze voorbeelden maar gunstig kiezen: een koolmees leeft en een keisteen niet, dat is wel duidelijk. Maar ook hier vervagen de grenzen als men nauwkeuriger kijkt. De ontdekking van de virussen leerde, dat het onderscheid tussen leven en niet-leven een kwestie is van definitie: of men een virus levend of niet-levend wil noemen hangt er maar van af welke betekenis men aan het woord „levend" toekent. Het zal, bij wijze van spreken, een viroloog een zorg zijn of men hem bioloog of chemicus wil noemen. Biologie en chemie hebben elkaar trouwens op nog veel meer gebieden gevonden. De chemische stoffen en processen die een wezenlijke rol spelen in het leven worden steeds verder onderzocht en we komen steeds meer aan de weet over hun structuur en over hun functie in het levende systeem.

Tussenvormen tussen wat men tegenwoordig levende organismen noemt en niet-levende stofcomplexen moeten in de loop van de aardgeschiedenis wel zijn voorgekomen. Het idee dat het leven op een bepaald tijdstip door een god uit het niets zou zijn geschapen is in de wetenschap verlaten. (Dit impliceert natuurlijk niet dat alle biologen en chemici atheïsten zijn of niet in een bepaalde zin aan een „schepping" geloven). Men neemt aan dat levende organismen zijn ontstaan, geleidelijk, via een ingewikkeld selectieproces, uit niet-levende stof. Hoe dit gegaan kan zijn blijkt een vraag die toegankelijk is voor biochemisch onderzoek (zie bijvoorbeeld Quispel (13)). (Beweren dat iets toegankelijk is voor wetenschappelijk onderzoek is iets anders dan doen of men de oplossing van het probleem al gevonden heeft; integendeel, geen enkel wetenschappelijk probleem zal ooit definitief en volledig worden opgelost. Wetenschap is niet zozeer een verzameling waarheden als wel een manier van met de werkelijkheid bezig zijn: een manier die nogal succesvol is gebleken).

Aan de andere kant zijn er door toedoen van de mens machines, volgens de gangbare opvatting levenloze voorwerpen dus, ontstaan, waarmee vrij veel functies van levende organismen kunnen worden nagebootst. Dat zijn dan niet eens heel „primitieve" functies, maar juist bij uitstek een aantal „typisch menselijke" als lezen, schrijven en wiskundige problemen oplossen. Deze machines bedienen zich, evenals de mens, van een taal, en hun gedrag hangt af van wat hun in deze taal is medegedeeld en opgedragen. Het lijkt er dus op dat het kenmerk, op grond waarvan de mens zich nog het meest onderscheidt van de andere dieren, nu weer net is wat de mens gemeen heeft met de computer. Dit „bewijst" natuurlijk niets, die computer is als mensenmaaksel niet meer dan een verlengstuk van de mens zelf. Maar wie zich zowel met dieren en mensen als met computers bezighoudt ziet er het nut niet meer erg van in om dramatisch te doen over het onderscheid tussen leven of niet-leven of tussen mens en dier. Het is daarentegen vruchtbaar om organismen en sommige fysisch-chemische systemen te beschrijven als „informatieverwerkende" of „orde-handhavende" systemen. Een dergelijke beschouwingswijze is typisch voor een wetenschappelijke richting die wel wordt aangeduid met de door Wiener gevonden naam „cybernetica", stuurkunde (zie bijvoorbeeld Wiener (19, 20) of Ashby (1)). Onder een „systeem" kan men alles verstaan wat maar op zinvolle wijze van de rest van het heelal kan worden onderscheiden en een interessante structuur bezit, maar de termen „informatieverwerking" en „orde-handhaving" eisen nadere toelichting.

Als iets een levend wezen kenmerkt is het structuur, organisatie; de „onderdelen" waar het uit bestaat zijn niet maar lukraak door elkaar geroerd, maar zijn op een bepaalde, tot op vrij grote hoogte voorspelbare, wijze aan elkaar gekoppeld. Het ontstaan, zich handhaven en zich voortplanten van levende organismen is daarmee op het eerste gezicht een verbazingwekkende zaak. Structuur, orde en regelmaat hebben namelijk de neiging om langzamerhand verloren te gaan tengevolge van de accumulatie van allerlei toevallige storingen. Dit ondervindt een ieder die nalaat om regelmatig zijn bureau, huiskamer of werkplaats, op te ruimen. Door allerlei kleine verplaatsingen van de paperassen, gereedschappen en andere voorwerpen ontstaat op den duur „vanzelf" een onoverzichtelijke warboel waarin men niet meer kan terugvinden wat men nodig heeft. Kon men in het begin vrij nauwkeurig voorspellen waar het vlakgummetje of de nijptang zich bevond, na enige tijd weet men in de verste verte niet meer waar het ligt. In de fysica, waarin men een kwantitatieve maat voor de „hoeveelheid chaos" in een systeem kent, de z.g. *entropie*, staat dit verschijnsel bekend als de tweede hoofdwet van de thermodynamica: in een aan zichzelf overgelaten geïsoleerd fysisch systeem zal de entropie toenemen. Dit is een statistisch verschijnsel: de entropie zou toevallig wel eens kunnen afnemen, maar de kans dat dat gebeurt in een systeem dat uit veel deeltjes bestaat is verwaarloosbaar klein. Organismen nu zijn geen aan zichzelf overgelaten geïsoleerde systemen. Ze kunnen slechts voortbestaan door in voortdurende wisselwerking te treden met hun omgeving. Ze trachten daarbij plaatselijk een toestand van relatief lage entropie te handhaven. Dit kan alleen door de entropie van de buitenwereld te vergroten. Het voedsel dat wij tot ons nemen is chemisch ingewikkelder gestructureerd, heeft een lagere entropie, dan de stoffen die we weer uitscheiden en de warmte die we produceren. Schroedinger (15) in zijn nu nog steeds zeer verhelderende boekje, formuleerde dit aldus: organismen voeden zich eigenlijk met negatieve entropie. Men zou ook kunnen zeggen: ze voegen steeds entropie aan de buitenwereld toe, maar omdat bij organismen opvalt dat ze van alles opnemen en niet zoveel bizonders afstaan is het wat duidelijker als we het omgekeerd zeggen en ze negatieve entropie laten opnemen. De buitenwereld is tot dusver zo groot ten opzichte van de totale hoeveelheid levende stof, dat hij er geen grote invloed van ondervindt. Niemand kan zeggen of dat altijd maar zo zal blijven natuurlijk. Het handhaven van een plaatselijk lage entropietoestand kost energie, maar deze hoeveelheid energie is betrekkelijk laag. Een onbestuurd rijdende auto zal spoedig met een flinke klap aan gruizelementen rijden en misschien nog een flink stuk van zijn omgeving vernielen ook. Aldus wordt een aanzienlijke hoeveelheid energie vrijgemaakt en een grote entropieverhoging bereikt. Het voorkomen van dit alles in een bestuurde auto door met de hand steeds kleine correcties op de koers aan te brengen kost echter een geringe hoeveelheid energie in verhouding tot de ravage die anders zou ontstaan, hoe vermoeiend autorijden op den duur ook zijn mag. Een ander sprekend voorbeeld van plaatselijke handhaving of uitbreiding van orde en structuur ten koste van entropieverhoging elders is het gevolg, dat de activiteiten van de mens heeft voor de wereld om hem heen. Terwille van onze steden, wegen, fabrieken, worden landschap, flora en fauna steeds eentoniger en eenvoudiger. Groeiende eentonigheid en eenvormigheid zijn andere symptomen van entropietoename: de eindfase van het niet opgeruimde bureau is een laag stof waarin geen locale verschillen meer zijn aan te wijzen.

Dit geeft ongeveer weer wat boven met „orde-handhaving" werd bedoeld, en een paar consequenties ervan. De term „informatieverwerking" zou een nogal vaktechnische discussie vereisen. Het in de communicatietechniek gangbare begrip „informatie" is ontwikkeld door Shannon (14) en Wiener (19).

In de door Shannon ontwikkelde theorie is er een nauw verband tussen de „hoeveelheid informatie" van een „informatiebron" en de toevalligheid van de berichten die de bron uitzendt. Kan men deze berichten tamelijk nauwkeurig voorspellen, dan geeft

de bron gemiddeld een geringe informatie; kan men ze niet of slecht voorspellen, dan geeft de bron gemiddeld een hoge informatie. Van een bron die slechts één bericht kan uitzenden leert men nooit iets nieuws. Als quantitatieve maat voor de informatie definieerde Shannon een grootheid die wiskundig equivalent is met — entropie. In zijn theorie gaat het er verder o.a. om, hoe de berichten die door een bron van gegeven entropie worden uitgezonden zo betrouwbaar mogelijk kunnen worden doorgegeven. De bron is door een kanaal verbonden met een ontvanger. Tengevolge van „ruis" in het kanaal en fouten bij de ontvangst komt ieder bericht in principe verminkt over, maar men kan coderingstechnieken construeren zo, dat de kans op een foute ontvangst klein blijft. Een verwant probleem is het construeren van een automaat die aan bepaalde eisen van betrouwbaarheid voldoet als gegeven is dat de onderdelen waaruit de automaat moet worden gebouwd, fouten kunnen maken. Stel een onderzoeker wil door een computer bepaalde berekeningen laten verrichten uit cijfers die hij verzameld heeft. Die cijfers zijn opgeschreven op vellen papier die op zijn tafel liggen. Ze worden vervolgens bijvoorbeeld in een ponscode op kaarten geponst. Deze geponste kaarten worden door het leesapparaat van de computer gelezen, „vertaald" in electrische stroompjes en zulk soort dingen, er wordt van alles mee uitgehaald in zeer korte tijd, en daar gaat de computer de resultaten weer „terugvertalen" in cijfers, die op een vel papier worden afgedrukt. Dit vel papier komt dan weer op de tafel van onze onderzoeker terecht. Het is duidelijk, dat er bij al dat coderen, vertalen, enz. enz., en bij alle electronische toestanden die eraan te pas komen, fouten kunnen optreden. De onderzoeker wenst echter met de cijfers die hij uiteindelijk gekregen heeft te handelen alsof zij het resultaat zijn van een correcte bewerking. Dit stelt hoge eisen aan de gebruikte apparatuur. Er is een zekere analogie tussen de eisen, die aan een computer of een andere automaat worden gesteld en die, welke aan een levend organisme worden gesteld. Een organisme krijgt ook „berichten" toegevoerd uit de buitenwereld, via zijn zintuigen bijvoorbeeld, en moet, na deze berichten „verwerkt" te hebben, iets gaan doen, een reactie vertonen. Is de reactie foutief, dan loopt het organisme de kans het loodje te leggen. De analogie moet niet worden overdreven. Het is interessant als een mathematicus bewijst dat het principieel mogelijk is om automaten te construeren die aan bepaalde eisen voldoen, of als hij grenzen vindt voor de nauwkeurigheid die is te bereiken met een gegeven aantal onderdelen met een gegeven onbetrouwbaarheid. Maar de constructieprincipes die in de practijk door ingenieurs worden gebruikt om automaten te bouwen behoeven niet dezelfde te zijn als de principes volgens welke levende organismen in elkaar zitten. De bioloog onderzoekt een bepaald object, om bij wijze van spreken er achter te komen hoe het werkt. De ingenieur heeft als opgave, een machine te maken die op een bepaalde manier werkt. Pas als dergelijke verschillen in fundamentele aanpak ons goed voor ogen staan kunnen m.i. natuurwetenschap en techniek elkaar ten volle ondersteunen en stimuleren. Voor de humanist, die zelf een mens is en zich daarom in het bizonder voor de mens interesseert, is het m.i. ook van belang deze twee aspecten in het oog te houden: ten eerste is voor hem van belang de wetenschappelijke bestudering (biologisch, anthropologisch, psychologisch, sociologisch) van de mens zoals hij is en zich gedraagt; en ten tweede is van belang de techniek van de menselijke samenleving: hoe men deze samenleving zo kan besturen dat die aan bepaalde eisen voldoet. Uit het wenselijke van het vervuld zijn van een bepaalde eis volgt nog niet dat de mens automatisch zulke eigenschappen zou bezitten dat met een klein beetje moeite aan de eis voldaan kan worden. Het soort verwarring dat hierover kan ontstaan vindt men ook wel in de biologie: men is veelal geneigd aan te nemen, dat organismen aan een „optimaal ontwerp" (optimaal design) voldoen. Voor een ingenieur zal onder bepaalde voorwaarden een optimaal ontwerp zijn gedefinieerd: een machine die bepaalde gespecifieerde functies kan vervullen, een bepaalde levensduur heeft, niet meer kost dan een bepaald bedrag en aan bepaalde veiligheidseisen voldoet.

Hij kan dan aan het rekenen gaan. Maar als een organisme er goed in slaagt om zich in zijn omgeving te handhaven volgt daar nog niet uit dat het optimaal ontworpen is. Er is misschien een organisme denkbaar dat hetzelfde zou doen met bijvoorbeeld een geringer voedselgebruik, of met een beter weerstandsvermogen tegen verandering in omstandigheden. Het is zelfs nogal moeilijk uit te maken in welk opzicht zo'n organisme „optimaal" zou wezen.
Wat de mens nu verder betreft, het is wel duidelijk dat hij als ordehandhavend, informatieverwerkend systeem zijn weerga niet heeft. Hij is een meester in het herkennen van regelmaat en voorspelbaarheid en het ten eigen bate benutten ervan, en in het coderen en opslaan van alle berichten die hij uit zijn omgeving ontvangt. Hij is ook bij uitstek geschikt zijn eigen omgeving minder chaotisch, toevallig, te maken dan die eerst was. De entropieverhoging die daardoor ergens moet optreden zorgt hij verre van zich te houden. Een en ander heeft geleid tot een geweldig biologisch succes: een diersoort met middelmatig tot slechte zintuigen, die niet kan vliegen, langzaam en onhandig zwemt en klimt en buitengewoon slecht is geïsoleerd tegen hitte en kou, kan zich handhaven en vermeerderen van de poolstreken tot de evenaar, in moerassen en woestijnen en in de toekomst misschien op andere planeten. (vergelijk Huxley (8)). Wie echter de menselijke samenleving zoals die reilt en zeilt beschouwt krijgt niet de indruk dat de mens optimaal ontworpen is, sterker: zijn gedrag blijkt in allerlei opzichten te kort te schieten. Dit schept tal van problemen. We kunnen de mens in principe wel de eigenschap toekennen om zijn eigen tekortkomingen te kunnen inzien en corrigeren. Als men wil kan men dit weer als een van de hogere en betere menselijke eigenschappen zien. We moeten echter niet teveel tijd verliezen met daarover te staan juichen, want het gaat helemaal niet zo goed met ons.

Slotbeschouwing
De diersoort mens is, voor zover wij het bekijken kunnen, het meest succesvolle informatieverwekkende systeem. Succes stijgt echter licht naar het hoofd. Biologisch succes wil zeggen: een hoog geboorte-overschot dat lange tijd gehandhaafd blijft, en het vermogen concurrerende soorten van de aardbodem te doen verdwijnen. We zijn nu wel zover dat de invloed, die de mens uitoefent op deze aarde en de directe omgeving daarvan, zo groot is geworden, dat het erom gaat spannen of de informatieverwerkende capaciteit van de mens wel groot genoeg is om zijn eigen positie te handhaven, om van uitbreiden maar niet te spreken. Er verschijnen de laatste tijd wat dat betreft zeer sombere geluiden in de pers, en die zijn niet afkomstig van Jehova-getuigen of andere warhoofden, maar van zeer deskundige figuren. Zo schrijft Ehrlich (4):

> „The battle to feed humanity is over... Sometime between 1970 and 1985 the world will undergo vast famines — hundreds of millions of people are going to starve to death. That is, they will starve to death unless plague, thermonuclear war, or some other agent kills them first. Many will starve to death in spite of any crash programmes we might embark upon now. And we are not embarking upon any crash programme. These are the hard realities we face".

De bekende amerikaanse oecoloog Cole (3) heeft in een voordracht voor de jaarvergadering van de American Association for the Advancement of Science er met klem voor gewaarschuwd dat we bezig zijn onze atmosfeer, speciaal de hoeveelheid zuurstof en stikstof daarin, drastisch te verknoeien, en de aardbodem ook. Voor dezelfde vergadering heeft Commoner (3) gewezen op de gevaren van toepassing van anorganische meststoffen. We kunnen dan ook nog denken aan de algemeen bekende problemen in verband met chemische bestrijdingsmiddelen tegen insecten en onkruiden. De redactie van New Scientist (3) concludeert:

> „And the list of similar follies is long and growing. It is not necessarily the more horrific weapons of science which we should fear the most. Unless we come to

our senses pretty sharply, we may finally perish, not with a bang but a whimper". Om het toch nog even over de „bang" te hebben: iedereen is tegenwoordig tegen oorlog en men vraagt zich met stijgende verbazing af hoe het dan komt dat er nog steeds oorlog gevoerd wordt? De discrepantie tussen wat mensen zeggen wenselijk te vinden en wat ze in feite doen is groot. Dit is op zichzelf een uiterst merkwaardig verschijnsel waar we nog maar erg weinig van weten en waar we nog niet veel aan kunnen doen. We kennen onszelf slecht, met onze ongebreidelde voortplantingsdrift, onze uit de hand lopende agressie of wat het wezen mag, en onze hebzucht. Het mag nu wel aardig zijn om elkaar op zondagmorgen of bij andere stemmige gelegenheden te vertellen dat het humanisme een Levensovertuiging is waarmee men een antwoord vindt op de fundamentele levensvragen zoals Leed en Dood, of dat het humanisme een Antwoord is op de Uitdaging van Deze Tijd, maar ik vraag me af wat we daar in concreto mee opschieten. Ik zou me humanist willen noemen omdat ik ervan overtuigd ben, dat de mens zijn eigen problemen moet oplossen aangezien er geen andere „verlossing" bestaat. Maar al mijn nihilistische nekharen gaan overneid staan als er in vage en op de keper beschouwd nietszeggende bewoordingen wordt gesuggereerd dat er iets anders aan de hand zou zijn dan dat de mens een diersoort is met bepaalde zeer effectieve vermogens, maar daarmee een product van het leven op aarde, een product dat druk doende is de aarde voor zichzelf te vergiftigen. Door op een voetstukje te gaan staan lopen we het gevaar een verkeerd uitgangspunt te kiezen bij de bestudering van de enorme problemen die gemoeid zijn bij het voortbestaan van de mens en andere levende wezens hier en nu. Men behoeft trouwens voor dit laatste niet eens zijn toevlucht te nemen tot allerlei biologische of cybernetische geleerdheid. Reeds Ter Braak (2) rekende op m.i. overtuigende wijze af met ons geloof in hiërarchieën van „hoog" en „laag", „diep" en „oppervlakkig". We zijn veel te vaak bezig met ons af te zetten tegen iets anders. Wie humanist is zet zich af tegen „het dier" enerzijds en „de christen" anderzijds. Blijkbaar is hij bang dat zonder verhandelingen over „het dier" of „de christen" er niet zoveel te vertellen overblijft: „Ik ben gewoon een mannetje dat zijn best doet". Waardebesef, denkvermogen, kunst, wetenschap, taal, al die zaken die de humanist (ook mij) zo dierbaar zijn, bestaan en hebben hun betekenis voor ons ongeacht hoe het ervoor staat met onze hond en ongeacht hoe de synode van de gereformeerde kerken erover denkt. Die betekenis hoeft niet met hiërarchieën gerechtvaardigd te worden. Maar als we beginnen te theoretiseren over de mens, hoe hij is en hoe hij zou moeten zijn, als we hem willen vergelijken met andere diersoorten, of als we een antwoord willen vinden op de uitdaging van deze tijd, dan zullen we zeer nuchter en realistisch moeten denken, goed afspreken waar we het eigenlijk over hebben en snel ter zake komen. We kunnen het ons niet veroorloven rond te lopen met pretenties die we niet waar kunnen maken.

Nawoord
Ik betuig mijn dank aan de heren Prof. Dr. L. de Ruiter, Dr. J. P. Kruijt, Dr. F. J. Verheijen en S. Blumers voor het lezen en bekritiseren van de ontwerptekst voor dit opstel, en voor het mij stimuleren er aan door te werken. Hoewel zij verschillende onjuistheden, onduidelijkheden en loze kreten hebben gesignaleerd kunnen er natuurlijk best door mijn toedoen zulke dingen in zijn blijven staan, of nieuwe toegevoegd bij het omwerken van de tekst.

J. Reddingius

1 Als voorbeeld van zo'n poging tot objectiverende rechtvaardiging van ons anthropocentrisme wil ik nemen een passage uit de brochure „Wat ben ik eigenlijk?", uitgegeven door het Humanistisch Verbond. De auteur van deze brochure wordt niet vermeld; blijkbaar wordt hij geacht namens ons allen te spreken. In de paragraaf „Menselijkheid" op pag. 2-3 lezen wij (de noten verwijzen naar opmerkingen hieronder):
„De moderne humanist gaat dan ook uit van de mens. Maar (1) hij ziet die mens als een bijzonder wezen. De mens onderscheidt zich immers van het dier, bijvoorbeeld door zijn bewustzijn van zichzelf (2) . . . . Dit humanisme gaat er dus van uit, dat de mens gekenmerkt wordt door iets wat hij

alleen heeft, en wat hem onderscheidt van het dier. Dat ,,iets'' noemt de humanist het eigenlijk-menselijke. Als de mens dit verloochent, dreigt hij te verworden (3) tot kuddedier of roofdier (4) en dreigt hij te vervallen tot ,,beestachtigheid''. Maar omdat hij toch mens blijft (5), dat wil zeggen, omdat hij toch beter weten kon (6), wordt hij erger dan het dier (7) dat immers precies is zoals het naar zijn aard moet zijn (8)''.

Commentaar:

(1) **Maar** hij ziet die mens als een bizonder wezen. Dit **maar** spreekt boekdelen. Oj oj, dat gaat zomaar uit van de mens, mag dat nou maar zo? Ja, het mag, want ze zien de mens als B.W. Wee degeen die de mens ziet als een gewoon wezen, een van de vele diersoorten die er zijn. Voor hem valt er niks meer centraal te stellen. Een vuige nihilist.

(2) Bijvoorbeeld zijn bewustzijn van zichzelf onderscheidt ,,de mens'' van ,,het dier''. Om te beginnen bestaat ,,het dier'' helemaal niet. Het maakt nogal verschil of men het over een zee-anomoon heeft of over een gorilla. Bovendien is de mens ook een dier. We moeten dus lezen: ,,geen enkel dier, dat geen mens is, heeft bewustzijn van zichzelf''. Aangezien wij het al of niet aanwezig zijn van zelf-bewustzijn bij dieren (gorilla's bijvoorbeeld) niet kunnen waarnemen, vraag ik me af welke menselijke vermogens de humanist benut kan hebben om dit vast te stellen. (Voor iets genuanceerder opmerkingen over dit netelige onderwerp zie de derde paragraaf).

(3) Verworden tot een dier. Voor wie het nog niet duidelijk was: het gebruik van de term ,,verworden'' accentueert nog eens dat de humanist de mens als iets beters beschouwt dan ,,het dier'' (lees weer: dan alle andere dieren).

(4) Kuddedier of roofdier. Het eigenlijk-menselijke is per definitie dat wat de mens onderscheidt van ,,het dier'', lees: alle andere diersoorten. Als de mens dat verloochent, gedraagt hij zich dus per definitie als een of ander dier. Waarom dan speciaal een kuddedier of roofdier, en niet zoiets als een kolibrie? Dit suggereert dat de humanist het typisch menselijk vindt om niet te willen roven en geen kuddes te willen vormen. Dat lijkt me niet erg houdbaar, en het is me niet helemaal duidelijk of dit werkelijk bedoeld is.

(5), (6), (7). Wel en toch eigenlijk niet en daarom erg. Wie dit snapt mag het zeggen. Als het beter kunnen weten typisch menselijk is wordt het verondersteld verloochend te zijn; als je dat wat je van andere dieren onderscheidt verloochent word je ineens ,,erger'' dan een dier, ik kom er niet uit. Uit deze hele passage blijkt dat er twee dingen door elkaar worden gehaald: 1° de objectieve verschillen die er tussen de mens en andere diersoorten zouden zijn aan te wijzen en 2° een ethische opvatting hoe die verschillen zouden behoren te zijn. Dit leidt tot zinnen die in tegenspraak met zichzelf schijnen en die in feite niet veel betekenen. Ik vraag me trouwens af wat voor doel het kan hebben er ethische opvattingen op na te houden over hoe het onderscheid tussen mens en dier behoort te zijn. Als je aan een humanist zou vragen wat er dan wel voor ergst is aan een dier, moet hij beginnen te stotteren, want (8) hij heeft ook beweerd dat een dier precies is zoals het moet zijn. En dat laatste is weer niet duidelijk, want wie maakt er nu weer uit hoe een dier moet zijn? Een soort verborgen humanistengod, of de statuten van het Humanistisch Verbond?

De verderop volgende mededeling in de brochure: dat de humanist heel goed weet dat ,,hiermee het wezen van de mens niet verklaard is'' is juist, maar overbodig. Met troebele taal kan men immers nooit het wezen van iets verklaren (= verhelderen).

Litteratuur

(1) Ashby, W. Ross: An introduction to cybernetics.
Methuen, University Paperbacks, London 1964

(2) ter Braak, Menno: Politicus zonder partij.
in: Verzameld werk deel 3, van Oorschot, Amsterdam 1949

(3) Cole, Lamont C.; Commoner, Barry: volgens redactioneel artikel ,,Not with a bang but a whimper'', New Scientist **37** (578), 4 January 1968, p. 5

(4) Ehrlich, Paul: Paying the piper.
New Scientist **36** (575), 14 December 1967, p. 652-655

(5) de Froe, A.: Planten, dieren, mensen.
Wijsgerig Perspectief **4** (5), 1964, p. 229-252

(6) Groffen, W. H.: Gedrevenheid of keuze. Openbare les gegeven bij de aanvaarding van het ambt van lector in de sociale psychologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen op dinsdag 13 juni 1967.
Wolters, Groningen, 1967

(7) Hinde, R. A.: Animal behaviour. A synthesis of ethology and comparative psychology.
McGraw Hill, New York etc., 1966

(8) Huxley, Julian: The uniqueness of man.
in: Man in the modern world. An eminent scientist looks at life today.
Mentor Book, 1951, p. 7-28

(9) von Koenigswald, G. H. R.: Palaeontologie en menswording.
in: Evolutie, de huidige stand van het vraagstuk.
Aula Boek, Utrecht-Antwerpen 1960, p. 142-165

(10) Lorenz, Konrad: Ik sprak met viervoeters, vogels en vissen. Vertaald door Hans Warren.
Ploegsma, Amsterdam, 1956

(11) Peakall, David: The spider's dilemma.
New Scientist **37** (578), 4 January 1968, p. 28-29

(12) van Praag, J. P.: Is de humanist doende zich een ,,afmensbeeld'' te scheppen?
Mens en Wereld **22** (22) 1967, p. 7

(13) Quispel, A.: De oorsprong van het leven op aarde.
in: Evolutie, de huidige stand van het vraagstuk.
Aula Boek, Utrecht-Antwerpen 1960, p. 166-189
(14) Shannon, Claude, E., & W. Weaver: The mathematical theory of communication.
Urbana, 1963
(bevat herdruk van het oorspr. artikel van Shannon dat verscheen in 1948)
(15) Schroedinger, Erwin: What is life? The physical aspect of the living cell.
1st ed. Cambridge Univ. Press, 1945
(16) Tinbergen, Niko: The Herring Gull's world. A study of the social behaviour of birds.
Collins, London, 1953
(17) Verheijen, F. J.: Is de humanist doende zich een ,,afmensbeeld'' te scheppen?
Mens en Wereld **22** (21) 1967, p. 6-7
(18) Verheijen, F. J.: Is de humanist doende zich een ,,afmensbeeld'' te scheppen?
Mens en Wereld **22** (23) 1967, p. 7
(19) Wiener, Norbert: Cybernetics
Wiley, New York, 1952
(20) Wiener, Norbert: The human use of human beings
Doubleday Anchor Books, 1954

Bevolkingsproblematiek in Latijns-Amerika

In „America Latina" (augustus 1968) werd aandacht gevraagd voor het ernstige probleem van de bevolkingsexplosie in Latijns-Amerika. Telde Zuid-Amerika in 1825 23 miljoen inwoners en in 1900 63 miljoen, thans is dit aantal op 244 miljoen gekomen en men verwacht dat het subcontinent in 1975 de 300 miljoen zal overschrijden om tegen het einde van de eeuw de 600 miljoen te bereiken. Verder is er een versneld urbanisatieproces aan de gang: in 1950 waren er zeven steden boven één miljoen inwoners, thans zijn er tien en in 1970 zullen het er zestien zijn. Dit proces, dat van de laatste decennia dateert, heeft de wanverhoudingen in de verdeling van de bevolkingsdichtheid dermate vergroot dat gehele landstreken ontvolkt geraakten. In landen als Bolivia, Mexico, Columbia, Peru en Ecuador kan men thans de hoogst absurde situatie constateren dat de zones van klein-grondbezit dichtbij uitgestrekte braakliggende gronden liggen zonder dat hierin verandering komt. De steden zijn niet bij machte geweest de aanwas van 14 miljoen mensen op adequate wijze op te vangen, waardoor een onnoemelijk aantal krottenwijken ontstond die naar schatting 20 à 30 miljoen zielen een onderkomen moeten verschaffen. Desondanks werd het bestaan van een bevolkingsvraagstuk door de meeste regeringen in Latijns-Amerika tot voor kort niet erkend. De oorzaken van deze houding moeten worden gezocht in psychologische faktoren en het verzet van de katholieke kerk tegen geboorteregeling. Een essentiële faktor is de invloed van sterke nationalistische gevoelens, gepaard aan de idee dat een grote bevolking de macht en de invloed van de natie bevordert. De mening heeft daarbij postgevat dat de geboorteregeling een propagandastunt van de ontwikkelde landen is om de groei van de gekleurde volkeren af te remmen teneinde het overwicht der blanke rassen te verzekeren. Zo waren in december 1962 in de Algemene Vergadering van de VN alleen Chili en Costa Rica voorstanders van technische hulp van de VN op het gebied van de geboortebeperking. De laatste jaren is de situatie weliswaar enigszins veranderd. Chili heeft officieel de strijd aangebonden tegen abortus en tegelijkertijd de invoering van de contraceptie ter hand genomen. In Columbia is hetzelfde gebeurd. De regeringen van Venezuela en Peru hebben enkele jaren geleden een Departement van Bevolking in het leven geroepen teneinde onderzoekingen te verrichten en programma's op te stellen met betrekking tot het bevolkingsvraagstuk. Maar van een werkelijk grootscheepse actie om het bevolkingsvraagstuk op te lossen is nog geen sprake. Verder wordt de vraag behan-

deld of overheidsmaatregelen kunnen leiden tot een verlaging van het geboortepeil. Het meest eerlijke antwoord is dat men het niet weet, omdat dergelijke maatregelen in Latijns-Amerika nooit op voldoende wijze aan de praktijk zijn getoetst, met gebruikmaking van alle kennis die door de sociale wetenschappen is vergaard betreffende gezinsleven en maatschappij. Samenvattend kan men stellen dat de basisveranderingen in de Latijnsamerikaanse economie leiden tot urbanisatie die op haar beurt de gezinssituatie weer beïnvloedt. De armen in de krottenwijken van de steden zijn voldoende doordrongen van de lasten van een groot gezin, maar de opvatting betreffende de traditioneel dominerende rol van de man en de apathie tegenover de toekomst staan gezinsplanning in de weg. Bovendien is er gebrek aan wetenschappelijke voorlichting en geld om anticonceptiemiddelen te verkrijgen. De medische programma's van de regering zouden de balans echter kunnen doen doorslaan ten gunste van een dalende vruchtbaarheid. Maar één ding is zeker: het zijn niet zozeer de armen en de onwetenden die de toepassing van een geboorteregeling belemmeren, doch de bevoorrechte en ontwikkelde elite die nog steeds denkt in termen van de 19e eeuw en daarom geen programma's kan organiseren om het aantal geboorten te doen dalen. Het Vaticaans Concilie spreekt zich niet rechtstreeks uit over de structurele noodzaak de demografische expansie af te remmen. Het verwerpt echter alle remedies.

P. Krug

Notities van een lezer

Notities van deze soort krijgen altijd wel een zekere orde, al of niet gewild. De beperkingen in tijd en ruimte waaraan ook deze overwegingen onderhevig zijn dwingen tot enig arrangement. Zo denk ik nu te schrijven over de Parijse troebelen in de lente van dit jaar; over Malraux die daar in een interview iets krankzinnigs over heeft gezegd, en langs een eenvoudige gedachtenverbinding: over de vierde en laatste bundel van de correspondentie tussen E. du Perron en Menno ter Braak, over de herinnering aan Du Perron en zijn rechtsgevoel, waarover Malraux in zijn Antimémoires schrijft, — en nog steeds associerend: — over het toenemende contact tussen marxisten en humanisten, over de geweldige, strijdbare Poolse marxist Kowalewski, over de nestor der dissidente marxisten Ernst Bloch en diens merkwaardige boek „Das Prinzip Hoffnung".

Met de sleutelfiguur van deze aantekeningen — Malraux — hebben wij het niet makkelijk. Voor mijn generatie is hij de man van *La condition humaine* (1933), de eskader-commandant in de Spaanse burgeroorlog, „Héverlé" in Du Perrons meesterwerk *Het land van herkomst*. Maar als minister van De Gaulle weet ik niet goed raad met hem. In 1939, vlak voor het échte uitbreken van de laatste grote wereldoorlog schreef Du Perron over *l'Espoir*, de roman van Malraux over de Spaanse burgeroorlog. Du Perron vergelijkt de oude André Gide, proper individualist, met André Malraux, gedisciplineerd partijsoldaat. Malraux laat in zijn roman wèg dat zijn bolsjewistische partijgenoten politieke rotstreken in Spanje uithaalden, terwijl Gide nooit schroomde om te zeggen dat hij iets vies en verwerpelijk vond. Gide, de mandarijn van tegen de zeventig, Malraux de strateeg van nog geen veertig, in 1939. En dan schrijft Du Perron in dat jaar op sinterklaasavond (wàt 'n detail!), over Malraux: „En wie zal zeggen waar deze man staan zal, wat hij vertegenwoordigen zal wanneer hij de leeftijd bereikt heeft van Gide? Wat hij dan *zijn* zal, en zal willen zijn (niet meer: zal willen *doen*), wanneer hij dan niet sinds lang door de kameraden zal zijn gelikwideerd: als te anarchistisch, te critisch, te geniaal, te contrarevolutionair, te individueel, te intellectueel . . ."

Nu is het zover. Malraux heeft de leeftijd van Gide-destijds bereikt: tegen de zeventig. Waar staat hij? Hij is niet geliquideerd. Hij leeft nog; dat kunnen ze je ook aandoen. Ik heb een foto voor me liggen van juni '68, genomen tijdens de verkiezingscampagne voor *De Gaulle*. Malraux staat op het podium bij een grote meeting, samen met de Franse skikampioene Marielle Goitschell. Zij moet een aanbeveling zijn voor de Generaal. Malraux is ietwat perplex, gegrepen in de blik van de lens, zijn mond hangt moe en verwezen een beetje open, hetgeen oude heren op onbewaakte ogenblikken wel meer overkomt. Het zou beter zijn als hij even kon gaan zitten. De tijd is ver voorbij dat hij op zo'n podium, in La Mutualité, met zijn ratelend spervuur van woorden het misdadigersbewind van Generaal Franco aan de kaak stelde. In een interview, onlangs met een verslaggever van Der Spiegel, heeft Malraux beweerd dat de klassenstrijd voorbij is, dat de arbeiders het te goed hebben om nog arbeider genoemd te worden, dat de jeugd alleen maar ergens tègen is —

maar dat in *zijn* jonge jaren tenminste een dáád gesteld werd, enz. enz. enz.

Over de roemruchte Parijse lente van 1968 zijn in Frankrijk nu zo ongeveer honderd boeken en brochures verschenen. Van het boekje van *Raymond Aron: La révolution introuvable* zijn al honderdduizend exemplaren verkocht. Het publiek verdiept zich blijkbaar gretig in de werkelijke oorzaken van die wonderlijke weken van mei. De grote socioloog *Edgar Morin* spreekt in een boekje over *„mai 1968: la brèche"*.
In de Franse boekhandel bemerkt men dat er een aanzienlijke verschuiving heeft plaats gehad van de roman naar het tijdsdocument.
Antwoordend op een vraag van de man van het Springerconcern zei Malraux dat de hele revolte een zeer oppervlakkige aangelegenheid was geweest: „slechts theater". Maar de grote comediant Jean-Louis Barrault heeft *hij* ontslagen.

Zo eenvoudig, dat men het geval Malraux kan afdoen met iets te mompelen over aderverkalking, is het niet. Malraux is goed bij de tijd. Zijn laatste boek, de *Antimémoires*, is — om de trant van spreken even vol te houden — een boek van de tijd. Steeds begeleidt mij niettemin onder het lezen het gevoel dat Malraux niet beoordeeld kan worden met de gewone maatstaven van de tijd: voor of tegen De Gaulle, minister of revolutionair, trouw of ontrouw aan de idealen. Wie goed op hem let bemerkt dat hij zich voortdurend verbergt. Biografische gegevens, die omtrent hem volstrekt vaststaan, zijn uiterst schaars. Altijd heeft hij een sterke voorkeur gehad voor mystificaties.
Voor Malraux is de dood van het *begin* af — wat zinrijk klinkt dat — een martelend besef geweest. De dood drijft hem steeds tot de vraag: hoe te leven om de verschrikking van de dood te bezweren? En tussen denken en handelen kiezend, verviel hij altijd tot actie of wat als „iets doen" gekarakteriseerd kan worden. Nu is het gaullistisch ministerschap voor cultuur zijn bezigheid.
Ik zal me wel geweldig vergissen ter geruststelling van mijzelf, maar ik meen in het zure gezeur van Malraux over de meidagen van '68, over de jeugd van tegenwoordig en over de daden die hij stelde in zijn jeugd, een sterk dépit te beluisteren.

In zijn Antimémoires herinnert hij zich *Eddy du Perron,* als hij in een vliegtuig in 1965 boven de Pacific zweeft, op weg naar Mao. China, waar zijn boek *La condition humaine* speelde. Hij schrijft: „De Pacific. Eilanden. Daar ligt er één, genaamd Balé-Kambang, dat Eddy du Perron mij schonk toen ik *La condition humaine* aan hem opdroeg. Hij stierf toen de Duitsers Holland binnen trokken. Hij beschouwde de politiek als van nul en gener waarde, net als de geschiedenis, geloof ik. Hij was mijn beste vriend. Ik heb gehoord dat de Hollanders hem nu als één van hun grootste schrijvers erkennen. Wat is er geworden van de plantages van zijn familie? En van zijn 'Brief aan Sjahrir'? Hij geloofde niet in de politiek, maar hij geloofde in het recht . . . Wat is er van mijn eiland geworden? Zal ik het met de zegen van Soekarno nog eens zien voor mijn dood? De kokospalmen staan er dicht opeen, schijnt het. — Eddy du Perron zei me dat mijn roman *La Voie royale* niets waard was en eigenlijk alleen nog maar te verdedigen als een fantastische proloog van volgende delen (Dat werd *La condition humaine).*"
Maar dit boek is nu vijf-en-dertig jaar oud!

De volgende anecdote schiet me opeens te binnen. Hij slaat eigenlijk nergens op. Maar als je praat over Malraux en over Du Perron dan krijg je de neiging te vragen: waar blijft *Stendhal* nou? Daar komt hij dan.
Stendhal vertelt: „Een jonge man spant zich geweldig in bij een vrouw — maar het gáát niet. De dame belt, een bediende komt binnen en zij zegt: Breng meneer een glas water. Het glas water wordt gebracht, de jonge man zegt tegen de lakei: Giet het water over mijn vingers; en hij wast de toppen van zijn vingers. Kijk — zegt Stendhal — dat is nu voor-

treffelijk, ik zou in een hoek zijn gaan liggen sterven; van pijn als ik verliefd was, van gekrenkte trots als dat niet het geval was geweest. De geestigheid van die jonge man bespaarde hem volgende ellende en verschafte hem het enige middel om de vrouw toch te hebben."

Stendhal verbond Malraux aan Eddy du Perron, het espanjolisme, de energie, de allure. Wat *Du Perron* en *Ter Braak* naar elkaar dreef was wezenlijk meer van negatieve aard. Steeds zijn er kortsluitingen geweest in hun voorkeuren. Ter Braak was bepaald geen stendhaliaan; Du Perron kon nooit goed eigen worden met Nietzsche, van wie Ter Braak vervuld was.
Eigenlijk vergisten zij zich steeds als zij elkaar iets aanbevalen — en in het bijzonder Multatuli werd door Ter Braak heel anders en zeker minder persoonlijk gewaardeerd. Uit de volledige correspondentie, die nu door Geert van Oorschot onder de zorgen van H. van Galen Last, in vier delen is gereed gemaakt, blijkt vooral uit de heibels tussen die twee hoe wonderlijk deze vriendschap in elkaar zat. Twee volwassen mannen, getrouwd, een gevuld leven, hebben in weinig jaren een immense stapel brieven gewisseld, soms twee-, drie-maal in de week heen en weer.
De tumultueuze jaren '30 liggen, zelfs geografisch compleet over Europa en Azië, overzichtelijk en aangrijpend vóór ons. Het drama van onze cultuur dat zich duidelijk in 'n jaar of vijf vóór 1939 voltrok, is bijna dag voor dag te volgen.
In februari 1938 schrijft Du Perron uit Batavia aan Ter Braak in Den Haag:
„Ik lees op 't ogenblik (ik lig met influenza te bed, en dit is tenminste een uitgesproken kwaaltje, bovenop de geheimzinnige dingen die ik verder in me schijn te bergen) Huizinga's *Erasmus*. Met heel veel genoegen, instemming, sympathie — vooral voor Erasmus natuurlijk. Je zou op een keer eens onze positie moeten weergeven: waarom wij 'slingeren' tusschen Erasmus en Multatuli. De meerdere gratie, genuanceerdheid, gelijktheid van no. 1 is toch ook: gebrek aan moed, aan temperament, die no. 2 zoveel meer had. Maar verder, op dit verschil van temperament na, dat misschien hetzelfde is tusschen libéral en libertaire (anarchist) dat Malraux in *l'Espoir* noemt, is er veel overeenkomst. Beiden satiriek, beiden tot het uiterste politici zonder partij, beiden individualist, beiden strijdende met spot tegen het brute, dus beiden 'humanist'. En *wij* zijn soms zoo dapper en agressief als no. 2 — of willen het althans zijn! — soms zoo laf en vredelievend wegwijkend als no. 1. Er moet een mooi hoofdstuk over te schrijven zijn . . ." (IV - 240).

Dat hoofdstuk wordt door elke generatie opnieuw in de plannen opgenomen. Soms is het in ontwerp gereed, maar een definitieve tekst houdt het niet tegen de tijd.
Het humanisme — of hoe je het noemen wil: die mentaliteit van dat er wat gedáán moet worden tegen het onrecht, van eerbied voor een ander — zonder nu altijd iedereen maar over zijn brave bol te strijken — van verbeten besef dat niemand het karwei voor ons opknapt, dat we niet verlost zijn en ook niet verlost zullen worden, dat ons geen hemel wacht maar alleen het helse plezier hier op aarde — dàt humanisme, als ik het zo noemen mag, zwenkt altijd heen en weer. Heen en weer tussen: mòèt je er nu niet eens opslaan, mòèt je nu iedereen maar laten zeuren en liegen en lasteren — en: maar dat kùn je niet doen. Heen en weer tussen de verlustiging van Erasmus' droom: een goed gesprek van vrienden in een lommerrijke tuin bij een mooi glas — en: de verzuchting van de oude Multatuli: 10000 man onder de wapenen is beter dan gelijk hebben.
Er zijn twee schrijvers die ik in dit verband wil signaleren: de Pool *Leszek Kolakowski* en *Ernst Bloch*.

Leszek Kolakowski werd in 1927 in Radom (Polen) geboren. Hij studeerde filosofie in Lodz. Daarna was hij docent in Warschau. Al vroeg wekten zijn radikale denkbeelden veel verzet bij partij en regering. Met een beurs studeerde hij in Nederland en in Frankrijk. In 1958 schreef hij een boek over Spinoza

en verder een hele reeks van opstellen, voornamelijk over zijn kritische visie op het marxisme.
Twee boeken ken ik nu van hem: *Der Mensch ohne Alternative* (1960) en *Traktat über die Sterblichkeit der Vernunft* (1967). Het zijn grandioze essays, waarin met grote scherpte en een ontzagwekkende eruditie allerlei heilige begrippen van Oost en West doorgelicht worden. Hij is marxist en hij stelt er prijs op humanist geacht te worden — hij heeft de idee der menselijke persoonlijkheid in het marxisme weer een legitieme plaats gegeven. Maar zijn humanisme heeft het marxisme veel te vragen zo niet te verwijten, zoals zijn marxisme voor het humanisme nogal wat moeilijkheden in petto heeft. Hij is geestig, slagvaardig, lenig — hij schreef een „Erkenntnistheorie des Strip-tease". Hij is ook een harde debater in de discussie met marxisten over „het criterium der waarheid".
Zijn laatste boek sluit hij af met de vertelling van de lotgevallen van Orestes, die door de goden vervolgd en veroordeeld zal worden, omdat hij met het doden van Klytemnestra het recht aan *zich* getrokken heeft. Orestes zoekt steun bij de mensen, niet omdat hij meent dat *zij*, nadat hij de goden genegeerd heeft, het absolute oordeel over hem mogen vellen. Maar hij zoekt bij de mensen instemming met zijn *recht* op eigen rechtsgevoel. Zij erkennen het niet. Dan schiet er één van de godheden te hulp: Athene — zelfs een godin kan de goden afvallen.
Dit is de paradoxale situatie: Athene en Orestes, godheid en mens, verbinden zich om zowel de absolute geldigheid van het goddelijk oordeel als het absolute recht van de menselijke massa in twijfel te trekken. Kolakowski eindigt met de woorden: „De legende van Orestes maakt duidelijk wat wij onder radikaal rationalisme verstaan. Maar dit rationalisme is slechts schijnbaar kritiek op een uiterlijk absolutum. Zijn wezenlijke inhoud is de onvervalste zelfkritiek. Dit betekent dat het een onophoudelijke overwinning is van het eigen conservatisme of de verslingerd-heid aan het natuurlijke conservatisme der dingen. Dit conservatisme, deze traagheid die steeds op zoek is naar onaantastbare ondersteuning, behoort geheel bij onze natuur. Maar tot die natuur behoort ook de tegenspeler van deze traagheid: het streven om de wereld der dingen los te laten, het conservatisme en daarbij tegelijk zichzelf als conservatieve natuur ter discussie te stellen. Het is de basis van het bewustzijn der vrijheid, die wij onafhankelijk van de uiterlijke omstandigheden van ons leven kunnen bereiken. In deze zin is de mogelijkheid van het rationalisme tevens de mogelijkheid van de vrijheid, ik bedoel diè vrijheid die wij alleen in zoverre kunnen genieten als wij er ons van bewust zijn. Dat is ook de enige reden waarom wij ons om die vrijheid zozeer bekommeren."

Ernst Bloch is een zeer oude man. Hij is van 1885. Maar hij heeft ook door zijn zwervende leven iets over zich van de oud-testamentische profeet. Hij is een ketter, dat waren sommigen van die profeten ook. In Rome — zo heeft men gezegd — zowel als in Genève, in Moskou zowel als in Washington is Bloch een ketter. Geboren in Ludwigshafen, heeft hij rondgezworven en gestudeerd in Berlijn, in Wenen, in Frankrijk, in Praag, in Amerika, in Leipzig. Gedurende de eerste wereldoorlog was hij ondergedoken in Zwitserland, tijdens de tweede zat hij in Amerika. Hij heeft een lange reeks boeken en brochures geschreven — maar één begrip is centraal voor zijn leven en werken: de geest van de utopie. In zijn werk is de gehele brede cultuur van oost en west gekristalliseerd: het oude testament, Marx, Freud; de oosterse godsdiensten, de klassieke mythen, de 18e eeuwse verlichting, het humanisme en het moderne marxisme. En uit deze wolk van getuigen (zegt men het zo niet?) stijgt tenslotte één melodie op: *Das Prinzip der Hoffnung* (1959) — een geweldig werk in drie delen.
„Es kommt darauf an", zegt hij aan het begin, „das Hoffen zu lernen. Seine Arbeit entsagt nicht, Sie ist ins Gelingen verliebt, statt ins Scheitern. Hoffen, über dem Fürchten gelegen, ist weder passiv

wie dieses, noch gar in ein Nichts gesperrt. Der Affekt des Hoffens geht aus sich heraus, macht die Menschen weit, statt sie zu verengen . . ."
Stap voor stap onderzoekt Bloch in een hoogst merkwaardige taal de verschillende mogelijkheden van het hopen: alle wensdromen, spelen en projecties van de mensen, de eeuwen door, passeren de revue — een verrukkelijk panorama van aandoenlijk menselijk verlangen. Hij eindigt:
„De werkelijke Genesis ligt niet aan het begin, maar aan het eind, en hij begint pas te gloren als gemeenschap en bestaan radikaal worden, dat wil zeggen: tot de kern geraken. De kern der geschiedenis is echter de werkende, creatieve, de-dingen-veranderende, de-dingen-overwinnende mens. Zodra die mens met zichzelf in het reine is gekomen en zijn vermogens zonder iets daarvan te verdoen, in een werkelijke democratie heeft vastgelegd, dan ontstaat op deze wereld iets dat men zich uit zijn jeugd meent te herinneren maar dat nog niemand werkelijk heeft ervaren: *thuis te zijn.*"

P. Spigt

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, uitgave van de HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, prof. dr. P. THOENES en prof. dr. LIBBE VAN DER WAL.

Redactie en administratie: Oudegracht 152, Utrecht, postbus 114, telefoon 030-24641.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 13,50; voor donateurs en contribuanten van de Stichting en voor studenten *f* 12,—; losse nummers *f* 3,50.
Betaling gaarne door storting of overschrijving op gironr. 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates.

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 25,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,
b. contributie van tenminste *f* 10,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd. Giro 582293 t.n.v. Humanistische Stichting Socrates. Oudegracht 152, Utrecht, postbus 114, telefoon 030-24641.